

ADEM HANDŽIĆ

O FORMIRANJU NEKIH GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XVI STOLJEĆU*

Uloga države i vakufa

Iako je ustanova vakufa odigrala manje-više podjednako značajnu ulogu u razvitku svih gradskih naselja u Osmanskoj carevini, ja se ovdje ograničavam samo na Bosnu, tj. na teritorij Bosanskog ejaleta. Poznato je da je uloga vakufa za vrijeme osmanske uprave, naročito ranijeg perioda, bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od istorije i uloge vakufa. Vakufski objekti, razne namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio skoncentrisan cio vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbane kosture svih gradova. U periodu širenja granica Osmanske države osnovnu brigu države predstavljala je vojska i uprava, dok je briga o kulturno-prosvjetnim i socijalnim prilikama ostavljena privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa. Kako je osnivanje vakufskih zaklada predstavljalo slobodno realizovanje pobožne volje njihovih osnivača, i budući da je sa podizanjem vakufskih kulturnih objekata započinjalo urbano formiranje gradskih naselja, kao što su i u daljnjem razvitku vakufski objekti činili bazu tog razvitka, vladalo je mišljenje da su se gradovi sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom razvijali stihijski.

I

Ja želim da ovdje, na osnovu izvora, pružim izvjesna obavještenja o tome da li je osnivanje gradova, koje je započinjalo podizanjem prve džamije, predstavljalo samo slobodno realizovanje volje njenog osnivača (*vākif*) ili je i država imala udjela u tome aktu i u kojoj mjeri. Samo po sebi je logično da se Osmanska država, kao islamsko-teokratska, u tome procesu aktivno angažovala, jer su gra-

* Dio ove problematike bio je sadržan i u referatu: *Aspekte der Entwicklung osmanischer Städte Bosniens in XVI Jahrhundert*, koji sam održao na naučnom skupu u

Hamburgu (2. *Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und osmanische Studien*) od 5. do 10. septembra 1976. godine.

dovi, kako je poznato, predstavljali oslonac države ne samo zato što su u njima bili skoncentrisani svi organi državne vlasti nego i zato što su oni, razvijani na zanatskoj privredi, predstavljali i prave radionice za vojsku. Zbog toga je razumljivo što je pojam osmanskog grada (*kasaba*) bio nerazdvojno vezan sa pojmom džamije.

Treba istaknuti da je naziv *kasaba* označavao stepen u klasifikaciji naselja i predstavlja ujedno pravni termin. Da bi jedno naselje dobila status *kasabe* bilo je potrebno da budu ispunjeni izvjesni uvjeti, tj. da se dostigne određeni stepen razvitka. To pitanje objasnio sam ranije,¹ ali je u ovome kontekstu potrebno istaknuti osnovne činjenice. Da bi jedno naselje (selo, varoš) dobilo naziv *kasaba* bilo je potrebno ispunjavanje sljedećih minimalnih uvjeta: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (*muslimanski džemat*), najmanje jedna veća mahala; b) najmanje jedna džamija u kojoj se obavljalo svih pet molitava, kao i molitve petkom i Bajramom, tj. džamija u kojoj se održavala propovijed (*hutbe*), spominjalo ime vladajućeg sultana i činila molitva u njegovo ime — za razliku od manjih bogomolja (*mesdžid*) u kojima nisu obavljane glavne molitve; c) *trg*, tj. postojanje čaršije i održavanje sedmičnog pazarnog dana. Već samim podizanjem džamije obično je bio ispunjen i treći uvjet; uz džamiju najčešće su istovremeno bili podizani vakufski dućani i ustanovljavan pazarni dan. Kada su bili ispunjeni navedeni uvjeti, obično je inicijativa za proglašenje naselja *kasabom* potjecala od mjesnih organa vlasti i nadležnog kadije te je izdavan carski ferman o priznavanju tog statusa, a naselje na Porti zavođeno u spisak *kasaba*. Tim aktom je muslimansko stanovništvo, nastanjeno u onom dijelu naselja (u onim mahalama) kojemu je bio priznat status grada, bilo oslobođano rajinskog statusa i osnovnog rajinskog poreza tzv. *resm-i çifta* koji je redovito pripadao nadležnom spahiji. Zatim, zavisno od značaja naselja (strategijskog, komunikacionog i drugog) i eventualnih službi koje je vršilo za državu, stanovništvo je bilo oslobođano i raznih državnih nameta.

O formiranju gradskih naselja sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom najsadržajnije podatke nalazimo u turskim popisnim *defterima* iz XV—XVII stoljeća. Također, rijetko sačuvane zakladne povelje (*vakifnāme*) o prvim džamijama sadrže podatke o pravom cilju podizanja novog gradskog naselja. Iz tih podataka proizilazi da je nastanak gradova u Bosni, odnosno podizanje prvih džamija, mnogo više bilo rezultat osmišljene državne politike, uslovljene vojno-administrativnim, komunikacionim, stratejskim, privrednim i drugim državnim potrebama, nego što je to bilo prosto realizovanje pobožne volje konkretnog *vākifa*. Iz navedenih popisa vidi se da su prve džamije bile obično podizane po direktnim naređenjima

¹ Up. A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u*

Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski historijski časopis, 1—2, 1974, 60—69.

vladajućeg sultana i u njegovo ime, ili je na drugi način bila ispunjena sultanova volja.

Interes i aktivno angažovanje države u osnivanju pojedinih gradskih naselja ispoljavao se upravo u činjenici što su u mnogim mjestima, kao prve bogomolje, bile podizane carske džamije. Ovdje je riječ *osnivanje* upotrebljena ne samo u slučajevima kada niče sasvim novi takav grad, nego i onda kada se muslimansko naselje sa orijentalnom kulturnom arhitekturom naslanja na srednjovjekovnu varoš. Gradska naselja u Bosni čije osnivanje pada najranije jesu: *Sarajevo* i *Zvornik*, buduća sjedišta bosanskog i zvorničkog sandžaka u kojima su, kao prve, bile podignute džamije sultana Mehmeda II Osvajača (1451—1481).² Dok je Sarajevo formirano gotovo sasvim nanovo, u Zvorniku je careva džamija podignuta u okviru srednjovjekovne tvrđave oko koje se razvila i istoimena mahala.

Dalje prateći urbani razvitak gradskih naselja u turskim popisima saznajemo da su za vladavine Bajezida II (1481—1512) bile podignute carske džamije u sljedećim mjestima: *Foči*, *Rogatici*, *Višegradu*, *Srebrenici*, *Travniku*, *Prozoru* i *Selimu*, a za sina mu Selima I (1512—1520) još u *Knežini* (Romaniji) i u *Doboju*. Najveći broj carskih džamija bilo je podignuto po naređenju i u ime sultana Sulejmana (1520—1566) za čije vladavine su u ovoj krajiškoj provinciji bile najviše i proširene granice Osmanske države. Takve džamije bile su podignute: u *Jajcu*, *Banjoj Luci*, *Donjoj Tuzli*, *Bičeljini*, *Gradiškoj*, *Kamengradu*, *Oborcima*, *Glamoču*, *Drnišu*, *Dobrunu* na Drini i u *Zvorniku*. U Zvorniku je, opet, Sulejmanija džamija, za razliku od spomenute džamije Mehmeda II u tvrđavi, predstavljala početak izgradnje muslimanskog gradskog naselja u podgrađu koje se naslanjalo na srednjovjekovnu varoš.³ I kasaba *Džisr-i Kebîr* (= Veliki Most) na rijeci Uni, kako se prvobitno nazivao današnji *Kulen Vakuf*, osnovana je podizanjem džamije sultana Ahmeda I (1603—1617).⁴ Treba naglasiti da se u svim navedenim slučajevima radi o najranije podignutim džamijama koje su predstavljale početak urbanog formiranja spomenutih kasaba. Jer,

² Faktički, još je ranije bila podignuta jedna džamija u Bosni za vladavine Murata II (1421—1451) kada su Turci držali samo uski koridor od Skoplja do Vrhbosne. To je džamija u *Ustikolini*, utemeljena 852 (1448) godine. Ona se, istina, u jednom natpisu (sačuvanom samo u prepisu) pripisuje Turhan Ejne-begu. Međutim, na pronađenom nadgrobnom nišanu Turhan Ejne-bega, hercegovačkog sandžak-bega, na groblju u *Presjeki* (1 sat hoda od Ustikoline) stoji da je umro 969 (1561) godine. Iz toga proizilazi da je tu džamiju, koja je bez sumnje

bila carska, mogao samo da restaurira Turhan Ejne-beg (up. M. Mujezinović—E. Dimitrijević, *Džamija na Ustikolini*, Naše starine II, 1954, str. 137—144).

³ Up. A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH, knj. XVIII, Sarajevo 1970, 141—196.

⁴ Sačuvani natpis na džamiji o njenom popravku sadrži ime sultana Ahmeda i godinu restauracije 1254 (1838), koju je izvršio bosanski valija Vedžibi-paša. Natpis još nije nigdje objavljen.

osim Zvornika, bilo je još kasaba u kojima su bile podignute po dvije carske džamije. Tako je u *Rogatici*, osim spomenute Bajezidove džamije, postojala i džamija Selima II, podignuta 1573. godine.⁵ Isto je tako u *Jajcu* pored Sulejmanije džamije, kao glavne bogomolje, postojao još i mesdžid (manja bogomolja) sultana Sulejmana kao centar posebne mahale.⁶

Gornje podatke pružaju uglavnom turski popisni defteri u kojima su prema navedenim carskim džamijama zabilježene prve mahale. Ali, treba istaknuti da su i prve gradske džamije, zabilježene u tim defterima samo kao *časna džamija (cami-i šerif)* ili *stara džamija (cami-i atik)* bez imena njihovog utemeljitelja, bile također carske. To se moglo utvrditi na nekoliko primjera drugih izvora; npr. iz podataka sadržanih u Putopisu Evlija Čelebije ili iz sačuvanih kasnijih natpisa o popravku takvih džamija i slično. Tako je navedena džamija u Srebrenici koja je u popisima bilježena samo kao *cami-i šerif* bila, prema Evliji, džamija sultana Bajezida. Na isti način su u defterima bile zabilježene prve džamije u kasabama *Donjoj Tuzli*, *Bijeljini* i *Oborcima*, a utvrdilo se da su bile carske. Prva mahala u Oborcima (nahija Uskoplje) bilježena je u defterima XVI stoljeća kao *Mahala časne džamije (Mahalle-i cami-i šerif)*, dok je s početka XVII stoljeća za tu džamiju, odnosno kasabu, zabilježeno da je *podignuta po carskom naređenju*.⁷ Ime sultana tu nije istaknuto, ali iz kasnijeg džamijskog natpisa o popravku (XVII st.) saznajemo da je to džamija Sulejmanija.⁸ Ta džamija u *Oborcima*, nekadašnjoj kasabi a sada srednjerazvijenom selu u blizini *Donjeg Vakufa*, postoji i danas; međutim, većina navedenih džamija odavno je nestala.

Karakteristično je to što spomenute sultanske džamije nisu predstavljale i vakufske zaklade navedenih sultana, nego su samo na osnovu sultanskih naređenja bile podignute iz državnih sredstava. Da su to faktički bile *državne džamije* postoji više dokaza. Prvo, što do sada nije pronađena ni jedna carska vakufnama koja

⁵ M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF III—IV, Sarajevo 1953, 473.

⁶ Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD) No 477 (Opširni popis bosanskog sandžaka, sv. I (No 477), II (No 478) i III (No 479) iz vremena sultana Ahmeda I, 1603—1617), sv. I, folio 321—325.

⁷ Ankara, TK, TD, No 475 (Opširni popis kliškog sandžaka, takođe iz vremena Ahmeda I, (1603—1617), fo 61—62. Tu stoji:

نفس او بورجان مع محلات .

قصبة مزبوره امر شريف
ايله جامع شريف بنا اولنوب

(U spomenutoj kasabi je po carskom naređenju podignuta džamija).

⁸ U sačuvanom kronostihu, nastalom povodom obnove džamije iz 1240 (1824) godine, koju je izvršio tadašnji bosanski sandžak-beg Sivri Selim-paša Evrenos, stoji da je to džamija Sulejmanija. Postoje, naime, tri kronostiha o toj džamiji i njenoj restauraciji od različitih autora, sadržani u Kodexu Orijentalnog instituta u Sarajevu (Oboračka međzmau, br. 935, fo 11.

se odnosi na bilo koju spomenutu džamiju u Bosni, a niti se u poznatim carskim vakufnamama — Mehmeda II, Bajezida II, Selima I, Sulejmana I i drugih sultana, o njihovim vakufskim objektima u Istanbulu, Jedreni, Bursi i drugdje — spominju i carske džamije u Bosni. Zatim, iz nekih sačuvanih džamijskih natpisa vidljivo je da se u Bosni radi samo o državnim džamijama. Na primjer, sačuvan je natpis sa Bajezidove džamije u *kasabi Pruscu (Akhisar)*, koja se nalazila u okviru tvrđave. Džamija odavno ne postoji, ali se sačuvao natpis o kasnijoj restauraciji džamije, koji u prevodu glasi: *Po naređenju sultana Bajezida podigao je (džamiju) pokojni Iskender-paša godine 893 (1488) a obnovio kadija Hasan iz Akhisara godine 1010 (1601/2).*⁹ Zatim, u natpisu Bajezidove džamije u Foči stoji između ostalog: *Ova je džamija sagrađena na uzvišenom mjestu — u doba Bajezida Svetog, promicatelja islama.*¹⁰ Dakle, iz tih natpisa je vidljivo samo to da je prva džamija podignuta po naređenju Bajezida, a druga u vrijeme Bajezida. Treba spomenuti i činjenicu u vezi sarajevske *Hunkar džamije*, tj. džamije Mehmeda II, poznate pod imenom *Careva džamija*. Sačuvana je, naime, tradicija da je navodno prvi bosanski krajišnik *Isa-beg Ishaković tu džamiju prvobitno podigao kao svoju zadužbinu, ali ju je kasnije poklonio sultanu Mehmedu II, kada je ovaj stigao u Bosnu 1463. godine.* Međutim, u *Isa-begovoj vakufnami* nema uopće spomena o toj džamiji,¹¹ koju je on, koliko se zna, podigao 1457. godine. Iz navedenog proizilazi da je *Isa-beg tu džamiju podigao po carskom naređenju kao državnu džamiju.* I na kraju da istaknem još to da su svi službenici navedenih carskih džamija bili državni službenici. U popisnim defterima pojedinačno je evidentirano iz kojih su državnih sredstava bile određene njihove plate. Na primjer, službenici navedene carske džamije u Sarajevu (imam, hatib i mujezini) bili su timarlije, dok su izdaci oko džamijskog osvjetljenja, prostirke i popravke zgrade isplaćivani iz državnog prihoda od kršćanske *džizije* (glavarina) u sarajevskoj nahiji.¹² I službenici svih ostalih

⁹ Taj značajni natpis, umjetnički izrađen u kamenu, čuva se u turbetu dobro poznatog učenjaka kadije Hasana, zvanog *Kāfi*, u *Pruscu* — koji je džamiju obnovio i tekst epigrafa napisao. Natpis nije do sada nigdje objavljen, a glasi:

با امر السلطان بايزيد خان
 طاب شاه وضع اسكندر پاشا
 المرحوم سنة ٨٩٣ تجديدًا
 لقاضي حسن الاقحصاري سنة

¹⁰ M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF III—IV, Sarajevo 1953, str. 457:

بنی هذا المسجد فی اعلی المقام
 فی زمن بايزيد ولی معلى الاسلام

¹¹ Up. H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju... (POF) II, Sarajevo 1952, *Isa-begova vakufnama* iz 1462, str. 7—29.

¹² Ankara, TK, TD, No 477 (I), Folio 4 (up. bilj. 6).

carskih džamija bili su timarlije ili su dobivali dnevnice u novcu iz određenih državnih sredstava.

II

I dobar broj drugih gradskih naselja u Bosni bio je formiran po naređenju centralne vlasti kao rezultat državnih potreba. Prve bogomolje u tim naseljima, iako nisu bile carske (državne) nego predstavljale vakufske institucije privatnih lica, bile su, ipak, utemeljene po naređenju državne vlasti. To je činjenica koja do sada nije nigdje isticana i objašnjavana. Dokaze o tome nalazimo u popisnim defterima XVI i XVII stoljeća. U stvari, prve vakufske objekte, koji su predstavljali urbano formiranje gradova, uvijek su osnivale istaknute ličnosti: paše, sandžak-bezi i drugi državnici, obično i sami porijeklom iz Bosne, koji su imali šire političke vidokruge i koji, svjesni državnih potreba, svojim pobožnim zavještanjem samo su udovoljavali državnim potrebama. Tako su nastala sva manja i srednja gradska naselja na glavnim putnim relacijama kao karavanske stanice. Takve uloge nisu ni padale u dio zanatlija i sitnim službenicima iz čijih krugova su potjecali mnogi kasniji vakifi.

Kada je u pitanju osnivanje kasaba, jedan vakif je obično podizao niz objekata koji su zadovoljavali kulturne, prosvjetne, komunalne, komunikacione i privredne potrebe stanovnika, čime se jednim zahvatom od dotadašnjeg seoskog naselja rađala *kasaba*. Pored džamije obično je podizana osnovna škola (*mekteb*); za opće potrebe (životne, obredne i higijenske) dovođena je voda; za putnike je podizan jedan ili dva karavansaraja; zatim, osnivana je čaršija podizanjem izvjesnog broja dućana i ustanovljavan sedmični pazarni dan.

Navešću nekoliko podataka iz popisnih deftera iz kojih je uočljiva uska veza između pobožnog zavještanja pojedinih vakifa i naređenja državne vlasti, zapravo kada je pojedincima bilo naređeno da na određenom mjestu podignu svoje vakufske objekte i formiraju kasabu. Tipičan je primjer osnivanja nekadašnje *kasabe Glasinac*, u istočnoj Bosni, na javnom putu preko romanijske visoravni, tj. u blizini današnje varošice *Sokolac*. Nešto prije 1590. godine sultan Murat III je naredio lokalnom funkcioneru Hadži Ibrahim-agi da na tome mjestu podigne svoje vakufske objekte i osnuje kasabu, pa je imenovani podigao džamiju, karavansaraj, mekteb i određeni broj dućana. Da bi privukao što veći broj stanovnika, Hadži Ibrahim-aga je još odredio da njegov vakuf preuzme i izvjesne mjesne poreze umjesto naseljenog stanovništva. U defteru bosanskog sandžaka iz početka XVII stoljeća to mjesto je doslovno zabilježeno: *Kasaba Glasinac, utemeljena na osnovu sultanske zapovijedi, a prva i tada jedina mahala, od 62 muslimanske kuće,*

zapisana je: *Mahala časne Hadži Ibrahim-agine džamije u navedenom mjestu, podignuto na osnovu carske zapovijedi.*¹³

Kasaba *Glasinac* je osnovana radi obezbjeđenja saobraćaja, jer je dotle to mjesto bilo vrlo opasan derbend i saobraćaj je bio ugrožen. Interesantna je zabilješka u navedenom defteru o poreskim povlasticama naseljenog stanovništva u kojoj je sadržana cijela procedura oko formiranja te kasabe. Tu stoji: *Na predstavku inspektora (müfettiş) carskih mukata, sarajevskog kadije Hasana, stigao je carski ferman od 24. šabana 997 (8. VII 1589) godine (u kojem stoji:) javljeno je da je prolaz preko brda zvanog Doljan?, što pripada Rogatici, vrlo opasan. Zbog razbojnika niko se od putnika ne usuđuje da dođe u selo koje se nalazi u blizini tog brda. Zato je dobrotvor Hadži Ibrahim-aga u tome naselju podigao džamiju, karavanasaj, dućine i mekteb. Ako bi došao carski ferman da to mjesto postane kasaba, te ako bi stanovnici koji tu dođu i nastane se bili oslobođeni od poreza avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, putnici bi stalno dolazili i prolazili, a to bi bilo i za državnu blagajnu korisnije. Mnogi nomadi (hajmane) i stanovnici koji nisu upisani ni kod jednog spahije već su se naselili. A spomenuti dobrotvor Hadži Ibrahim-aga, želeći da naseli i oživi to mjesto, odredio je da umjesto stanovnika njegov vakuf plaća gospodaru zemlje po 125 akči godišnje na ime poreza: tržnog badža, pristojbe na povrtlarstvo i pristojbe na pčelinje košnice. I, dokle god stanovnici te kasabe budu čuvali spomenuti derbend, izlazili u susret putnicima i namjernicima, te brinuli se o svojim ispašama, od njih se neće tražiti navedeni porezi, a vakuf će plaćati godišnje po 125 akči. Budući da je došao ferman o oslobađanju stanovnika od poreza avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, to je na opisani način zavedeno i u ovom novom defteru.*¹⁴

Budući da još nije bio službeno utvrđen pazarni dan, predlog je uputio rogatički kadija. Istakao je veliku potrebu da se u tome mjestu uspostavi sedmični pazarni dan, obrazlažući time što je tu Hadži Ibrahim-aga podigao džamiju i druge objekte pa se tu petkom okupi radi molitve mnogo muslimanskih stanovnika iz okoline, kao i time da će to biti korisnije za državnu blagajnu. Tako je, nepuna dva mjeseca poslije prvog, stigao novi ferman, datiran 18. ramazana 997 (31. VIII 1589) kojim je bio uspostavljen pazarni dan u petak.¹⁵

¹³ Ankara, TK, TD, No 478 (II), Folio 198 (up. bilj. 6). Tu stoji:

نفس قصبه غلاسنج
حادث بر موجب امر
همایون عالیشان

محلہ جامع شریف حاجی
ابراہیم اغا در نفس مزبور
بر موجب حکم ہمایون

¹⁴ Isto, fo 135.

¹⁵ Isto.

I struktura stanovništva te novoformirane kasabe bila je u skladu sa tadanjim prilikama. Polovinu stanovništva navedene mahale činila je vojska, tj. 27 spahija, 1 zajim i 1 džindija.¹⁶

Kako vakufnama nije sačuvana, a niti su poznati bilo kakvi podaci o ovom vakufu i o ovoj kasabi, dragocjeni su podaci o prihodima i rashodima vakufa koji su zabilježeni u našem popisu. Sredstva za izdržavanje podignutih objekata sastojala su se jedino od gotovog novca, i to: Ibrahim-aga je zavještao 100.000 akči, a njegova žena Aiša-hatun takođe 100.000. Novac je davan privrednicima (zanatlijama) na zajam uz proviziju (*murabeħa*). Od te dobiti plaćani su vakufski službenici.

U navedenim objektima služili su sljedeći službenici: *imam, hatib, prvi mujezin, drugi mujezin, muallim, kayyim, mutevelija, džabija i poslužitelj u karavansaraju*. Neke su službe spajane. Imamsku i hatibsku službu vršilo je jedno lice a obavljalo je još i druge službe (*vaiz, nasih, džuzhan*), sve uz dnevnicu od 14 akči. Isto tako je prvi mujezin ujedno vršio i službu muallima u mektebu, kao što su i drugi navedeni službenici osim osnovne službe vršili i druge sponednije službe u navedenim vakufskim objektima.¹⁷

Da bi se zadovoljile potrebe saobraćaja na zapadnoj strani Bosne (Kliški sandžak), na putu između tvrđava Sinja i Knina, sultan je nešto prije 1580. naredio Ferhad-begu Sokoloviću, a najvjerojatnije još prije 1574. godine, dok je Ferhad-beg bio kliški sandžak-beg, da u selu *Donje i Gornje Hrvatce* (Hrvace), koje je pripadalo nahiji Sinj i Cetina, podigne svoje vakufske objekte i tako formira kasabu. U navedenom defteru doslovno stoji: *U spomenutom selu pokojni Ferhad-paša je prema carskom naređenju podigao svoje zadužbine: džamiju, osnovnu školu i dućane*.¹⁸

Prva mahala u Hrvatcima, koja je brojala 61 kuću sa 31 muđžeredom^{18a} — između dvije tada postojeće muslimanske mahale —

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ TK, TD, No 475 (up. bilj. 7), fo 134. Tu stoji:

قرية حرواتچه دولنه و كورنه .
 قرية مزبورده مرحوم فرهاد
 پاشا امر شريف ايله بر جامع
 و معلم خانه و دكاكين بنا
 ايدوب

Pokojni Ferhad-paša je, bez sumnje, Sokolović *Ferhad-beg*, bosanski sandžak-beg od 1574. a od 1580. kao *Ferhad-paša*, prvi bosanski begler-beg, koji je ostavio zadužbine u više

mjesta i kao kliški sandžak-beg i kao bosanski sandžak-beg, odnosno beglerbeg, a najznačajnije u sjedištu beglerbegluka, Banjoj Luci. U kliškom sandžaku *Ferhad-beg* je, kako se zna, ostavio sadužbine u Zemuniku, Vrani i Hrvatcima. U Vrani je, prema vakufnami, utemeljio samo mekteb, dok je u druga dva navedena mjesta podigao džamije i mektebe (up. A. Muftić, *Mosche und Stiftung Ferhad Paschas in Banja Luka*, Leipzig, 1941, S. 22 i 62).

^{18a} *Mudžered* (ar. *muğarrad*, u turskoj upotrebi *mücerred*) = sam, inokosan. Kao istorijsko-pravni termin znači punoljetan muškarac, sposoban za rad, neoženjen, koji živi u zajednici sa roditeljima.

zabilježena je: (1) *Mahala časne džamije umrlog Ferhada*. Druga, zapisana kao (2) *Mahala Mijonica?*, sastojala se od četiri odvojena zemljišna posjeda (*zemin*), u rukama 10 muslimanskih posjednika, što bi značilo da je navedena mahala imala 10 kuća.¹⁹ Drugo stanovništvo, osim muslimanskog, nije u samome mjestu ni postojalo. To je dokaz da je ta kasaba izrastala iz seoskog naselja koje dotle nije imalo varošku tradiciju.

Iako se *Hrvatce* u našem popisu navodi kao *selo*, ono je samim tim popisom bilo dobilo status *kasabe*. To se vidi iz daljnjeg teksta na istom mjestu gdje se kaže: *Nastanjeni muslimanski stanovnici su zanatlije, od zanatske zarade žive, te na njih nisu stavljeni rajinski porezi.*²⁰ Zbog toga, tekstualno nešto dalje u specifikaciji poreza nema stavke *resm-i čifta*, osnovnog muslimanskog rajinskog poreza. Osim toga, *Hrvatce* se u ovom istom popisu, na drugom mjestu (fo 313), izričito spominje kao *kasaba*, što će niže biti konkretno navedeno. Tačan naziv jednog naselja u osmanskoj klasifikaciji naselja (selo, varoš, pazar, kasaba, šehir) bio je važan zbog pravnog položaja njegovog stanovništva, tj. radi utvrđivanja da li je ono bilo u rajinskom statusu ili je, kao kasabalije, bilo povlašteno, odnosno oprosteno rajinskog statusa, te nije više bilo upisano ni kod jednog spahije kao raja.

Prema tome, i u Glasincu, i u Hrvatcima, radi se o vakufskim objektima pojedinaca, privatnih lica, a ipak je osnivanje tih vakufa izvršeno po carskom naređenju (*emr-i šerifle*), jer je postojala državna potreba da se na tim mjestima formiraju gradska naselja.

Kad je riječ o Ferhad-paši Sokoloviću treba ovdje spomenuti još jedno gradsko naselje na ovim zapadnim stranama koje je on osnovao. To je *kasaba Zemunik* ili kako se u našem popisu spominje: *kasaba Zemun u nahiji Kotari*. Ferhad-paša je kao kliški sandžak-beg zapravo i osvojio ova područja u zaleđu Zadra, što se izričito spominje u kontekstu popisa Zemunika i njegove okoline.

Podizanjem prve džamije i mekteba u Zemuniku i zavještanjem dobara za njihovo izdržavanje Ferhad-paša je utemeljio to naselje kao kasabu. U našem popisu stoji: *Sama kasaba Zemun sa istoimenom tvrđavom u navedenoj nahiji Kotari. Spomenuta tvrđava se nalazi na morskoj obali i vrlo isturenoj krajini. Na njene stanovnike nisu stavljeni rajinski porezi, a oslobođeni su i od poreza avariz-i divaniye, fizičkih rabota (kara kulluk), čerahorluka i drugih obaveza u vezi tvrđava (kilā') i utvrda (hisar)...*²¹ Prva mahala

¹⁹ Isto, fo 135.

²⁰ Isto, fo 135:

قرية مزبوره ساكن اولان
مسلمانل اهل حرف اولوب
صنعتلريله زندكانه ايدوب

اوزلرينه رسوم وضع اولنميوب

²¹ Isti popis, fo. 312:

نفس قصبه زمون مع قلعه
نفس مزبور در ناحیه قوتار.

zabilježena je: (1) *Mahala časne džamije umrlog Ferhada, bivšeg bosanskog begler-bega*. Tada je brojala 81 muslimansku kuću sa 8 *mudžereda*. Stanovnici te mahale bili su povlašteni, nisu bili raja, tj. samo se na njih odnosila navedena klauzula o povlaštenosti. Drugo stanovništvo, odnosno mahala, zabilježena: (2) *Raja varoši tvrđave Zemuna* imala je 33 kuće, od kojih 14 muslimanskih i 19 kršćanskih kuća. To stanovništvo, kako se i iz naziva vidi, imalo je status raje, nije bilo povlašteno. Ono je bilo zatečeno staro varoško, tj. kršćansko stanovništvo, koje je prelazilo na islam. Proces islamizacije je u ovo vrijeme bio vrlo vidljiv ne samo kod stanovnika ove druge mahale nego je i kod većine stanovnika u prvoj mahali bilo vidljivo kršćansko porijeklo (otac sa deklariranim kršćanskim imenom, ili je bio označavan kao *Abdullah*).

Ovdje ćemo još navesti podatke o Ferhad-pašinom vakufu, naime o zavještanim dobrima kako za održavanje kulturnih i prosvjetnih objekata u Zemuniku, tako i onih u Hrvaticima i u tvrđavi Sinj. U navedenoj nahiji Kotari, tačnije u blizini Benkovca, Ferhad-paša je zavještao kao svoj vakuf jedan veliki čifluk, zvani *čifluk Tinj*.²² Taj se čifluk sastojao od 10 pojedinačnih obradivih posjeda (*mezra*). Karakteristično je to što se dalje o tome čifluku u našem popisu navodi: *Čifluk Ferhad-paše, bivšeg bosanskog begler-bega... spada među zemlje koje je on lično sa carskom vojskom osvojio. Njegove prihode je uvakufio za džamiju i mekteb (muallim hane) koje je u božije ime podigao u nahiji Kotari, kao i za džamiju i njene potrebe koju je oživio u kasabi Hrvatce, te za službenike mektreba u tvrđavi Vrana. Budući je taj posjed blizu mora i u isturenom graničnom području pa ga zbog toga nije moguće kako treba obrađivati, to je u novom defteru zavedeno da se carskom službeniku, koji dolazi da u oblasti s one strane rijeke Kupe pokupi vlaške poreze, daje svake godine za državnu blagajnu iznos od 2000 akči kao globalan iznos poreza filurije*.²³

قلعه مزوره لب درياه
غايت سرحد يرده واقع اولوب
اوزرلرينه رسوم وضع اولنميوپ
عوارضدن و قره قوللقدن
و چره خورلقدن و ساير
قلاع و حصار كه معاق اولوب

²² Tinj je danas poznato naselje u općini Benkovac. Kako se iz vakufname vidi, Ferhad-beg je taj posjed otkupio od države (up. A. Mufić, isto, str. 21 i 63).

²³ Isti popis, fo 313:

چفتلك فرهاد پاشا ميرميران
ساق بوسنه ۰۰۰ تابع قوتار ،
ميرميران مومى اليه قوت قاهره
پادشاهى برله كند و پنجه
ايتد وكى يرلردن اولسوب
محصولين يينه قوتارنا خيه سنده
حسبه لله احداث ايتد وكى
جامع و ايورانه قلعه سنده

Gornja zabilješka je svakako značajna. Ona nam objašnjava prave razloge kako je Ferhad-beg Sokolović stekao značajne mulkovne posjede u ovoj zapadnoj graničnoj oblasti Bosne, koje je kasnije mogao da zavješta u dobrotvorne svrhe, i zašto je baš u navedenim mjestima Zemuniku, Hrvatcima i Sinju osnovao spomenute svoje zadužbine. Budući se zna da su Turci Zemunik i Kotare osvojili 1573. godine,²⁴ te da je Ferhad-beg došao na položaj bosanskog sandžak-bega (1574) sa položaja kliškog sandžak-bega, onda je stvar jasna. Iako se, dakle, u citiranom defterskom tekstu turska osvajanja u Kotarima vežu za Ferhada sa titulom paše, jasno je da je on ta osvajanja postigao znatno ranije, kao kliški sandžak-beg Ferhad-beg, te osvojena područja pripojio kliškom sandžaku. Ta zabilješka sadrži i druge podatke koje ne nalazimo u Ferhad-begovoj vakufnami,²⁵ legalizovanoj oko 1580. godine.

III

Približno u isto vrijeme kada su osnovane navedene kasabe (Glasinac, Hrvatice i Zemunik), tačnije pred kraj XVI stoljeća, bila su u gornjem toku Vrbasa, u okviru nahije Uskoplje, na isti način formirana dva nova gradska naselja, današnji *Donji* i *Gornji Vakuf*. Obadva ta naselja bila su prvobitno drugačije nazivana.

Prije nego što razmotrimo nastanak tih naselja potrebno je pružiti osnovne podatke o samoj nahiji iz toga vremena. Nahija Uskoplje ostala je, čini se, kontinuirano u turskoj vlasti od 1463. godine. Ona je bila popisana 1468/9, zatim se i kasnije (1480, 1488, 1489) spominju pojedina njena mjesta u turskoj vlasti, naročito utvrđeni gradovi. Budući je dugo predstavljala istureno granično područje, to je u njoj razvitak gradskih naselja sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom započeo relativno kasno, tek u drugoj polovini XVI stoljeća. Uskoplje je predstavljalo teritorijalno veću

اولان معلمخانه مرتزقه سنه
وقف ايدوب لبادريايه قريب
سرحد بيرده واقع اولمقلسه
كما ينبغي زراعت و حراشته
قابل اولمد و عى اجلدن سال
بسال بدل عشر و رسوم
ماوراء قرقده اولان رسوم
افلاقان جمعنيه كلان قولبره

خزانة عامره ايچون ايكي بيك
اقچه بر وجه نقد رسم فلورى
ار ايلمك اوزره . . .

²⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 75; prema S. Bašagiću (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, str. 38), međutim, to se dogodilo još 1568. godine.

²⁵ A. Muftić, *isto*, str. 1—67.

nahiju koja se prostirala u dolini gornjeg Vrbasa, s desne i s lijeve strane te rijeke, sa tri zatečena srednjovjekovna grada: Susjed, Vesela Straža i Prusac, i sa trgovom Gračanica, koji je zapravo predstavljao podgrađe Susjeda. Turci su održavali Prusac i Susjed, dok je Vesela Straža od početka bila napuštena, kao što je ubrzo zamro i trg Gračanica (današnje selo između G. Vakufa i Bugojna). Kao granično područje bilo je od početka turske vlasti dobrim dijelom naseljavano vlasima-stočarima koji su pripadali carskom hasu. Oni su ovdje obično nastanjivali odvojena, tj. kompaktna vlaška sela.

Prvi podaci o naseljenosti ovog područja datiraju iz 1516. godine, kada je ta nahija obuhvatala 48 sela, i to 30 sela zemljoradničke raje i 18 sela naseljenih vlasima-filuridžijama. Ukupan broj rajinskog stanovništva iznosio je 477 kuća sa 74 mudžereda, od čega je na muslimane otpadala 171 kuća sa 74 mudžereda. Vlaha je bilo ukupno 248 kuća sa 38 mudžereda, od kojih je 28 kuća bilo muslimanskih.²⁶ U popisu iz 1540. sadržani su, međutim, samo podaci o vlaškim naseljima, kada je u toj nahiji bilo popisano 19 vlaških sela, podijeljenih na sedam džemata, sa ukupno 392 kuće, od kojih su 134 kuće bile muslimanske²⁷. Zatim, 1550. godine nahija je obuhvatala 22 vlaška naselja, podijeljena na osam džemata, sa ukupno 455 kuća, od kojih 117 muslimanskih. Raja je naseljavala 17 sela i varoš Prusac (jedina varoš u nahiji), sa ukupno 522 kuće, od kojih je 108 kuća bilo kršćanskih, a 414 muslimanskih.²⁸

Doseljavanje ovamo vlašskog filurdžijskog stanovništva i poslije, kada je to područje prestalo biti isturena krajina, vidljivo je iz nekoliko činjenica. U međuvremenu turskih popisa (1540, 1550), dakle, povećavao se broj naseljenih mjesta, odnosno povećavao se broj nastanjenog stanovništva, kao i broj vlaških džemata kojima su na čelu stajali knezovi i primićuri. I kretanje broja baština, koje su prema najranijim popisima bile sasvim malobrojne a koje su se kasnije — prelaskom pastira na zemljoradnju, te krčenjem i daljnjim kultivisanjem zemljišnih površina — stalno povećavale, govore o tome procesu. O tome govori i podatak da je jedna četvrtina sela koje su naseljavali vlasii imala dvostruke nazive, što je i na drugim stranama, kako se zna, bio rezultat imigracija i donošenja naziva ranijih naselja, uz istodobno zadržavanje starih imena. U popisima nekih sela zemljoradničke raje opet, nalazimo zabilježene domove i posjede (baštine, mezre, čifluke) knezova i primićura, što je takođe dokaz ranijeg vlašskog statusa tih sela.

Proces islamizacije početkom tog stoljeća govori da se to područje već duže nalazilo u turskoj vlasti. Kako se iz navedenih izvornih podataka vidi, razlikovao se tok procesa islamizacije kod

²⁶ BBA, TD, No 56 (Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1516. godine), po 18—19 i po 23—111.

²⁷ BBA, TD, No 211 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540—42), fo 134—138.

²⁸ BBA, Maliye, No 284 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550), str. 25—35 i str. 322—360.

zemljičaradničke raje od onog kod vlaha, koji su znatno manje i sporije podlijegali tome utjecaju. Navedeni podaci izraženi u procentima su sljedeći: Godine 1516. muslimanska domaćinstva među zemljičaradnicima bila su zastupljena sa 36%, dok je kod vlaha taj procenat iznosio samo 15%. Do 1540. kod vlaha je muslimansko stanovništvo bilo procentualno poraslo na 34%, ali se, svakako, znatno razlikovalo od stanja kod zemljičaradničke raje. Kako se vidjelo, godine 1550, muslimansko stanovništvo među vlasima bilo je zastupljeno sa 35%, dok je istodobno postotak muslimana među zemljičaradničkom rajom iznosio 79%.

Po jačini procesa islamizacije već su se 1550. godine nazirali punktovi budućih gradskih naselja, gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojnije. U tome se već rano očitavala komunikaciono-privredna ili strategijska važnost nekih punktova kao što su podgrađe Prusca, sela oko budućeg Donjeg Vakufa (vlaško *selo Blagaj sa selištem Krstjan*), vlaška sela Donji, Gornji i Srednji Oborci, ili rajinska sela Česta i Podgrađe. Već tada je varoš Akhisar (Prusac) faktički predstavljala muslimansku kasabu, jer je imala 85 muslimanskih kuća sa 12 mudžereda i samo 6 kršćanskih kuća. Prusac je zbog svog geo-strategijskog značaja u drugoj polovini tog stoljeća, predstavljao najveće naselje i duže vremena ostao administrativni i kulturni centar nahije Uskoplje.

Kasabu *Novosel*, kako je to naselje prvi put zabilježeno u popisu iz početka XVII stoljeća, osnovao je domaći plemić Ibrahim-beg od loze Malkočevića, čija starina i potječe iz nahije Uskoplje. Ibrahim-beg je bio sin čuvenog krajiškog bega Malkoč-bega (hercegovačkog, pa kliškog sandžak-bega), a unuk poznatog Kara Osmana (Kara Osman-bega), koji se smatra najstarijim poznatim pretkom ove plemićke loze i koji je u Uskoplju i pokopan. U Kopčiću nedaleko od Donjeg Vakufa još i danas se nalazi prilično očuvano turbe Kara Osmanovo.²⁹

²⁹ O Kara Osmanu ne zna se gotovo ništa pouzdano. Dok nije H. Šabanović objavio nadgrobne natpise njegovog sina Malkoč-bega i unuka mu Džafer-bega (*Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega i njegovog sina Džafer-bega*, POF II, 1952, 249—258) postojala su o tim ličnostima različita mišljenja: Hammera, Bašagića, Šimoića, Babinjera, Mazalića i drugih. Neki su Kara Osmana smatrali Malkočevićem, što bi značilo da je Malkoč-beg bio otac Kara Osmanov, a ne njegov sin. Poslije publikovanja tih natpisa izvjesne činjenice su postale jasne.

Želim da istaknem da to što je više autora (Pečevića, Babinger, Mu-

vekit, Bašagić i Elezović) identifikovalo Kara Osmana kao Skenderpašića, nije bez osnova. To njihovo mišljenje je, istina, i pobijano (H. Šabanović), ali suprotno nije ni dokazano. Neće biti tačna samo tvrdnja tih autora da je taj Kara Osman bio i bosanski sandžak-beg. Da je Kara Osman, najvjerovatnije, bio sin Mustafa-begov, a unuk Skenderpašin (Skenderpašić) navešću dva podatka. Mletački poslanik i putopisac Katarino Zeno prolazeći kroz Uskoplje (Kopčić) 1550. godine zapisao je: *Na polju kraj mosta veliki je grob otca Malkoč-bega, koj se zvao Osman-beg, te je kao konjički kapetan sve one krajeve osvojio* (Rad JAZU, knj. XLII, Za-

Ibrahim-beg je vršio razne službe u oblasti kliškog sandžaka. Prvi put se spominje 1550. godine kao Ibrahim sin Malkoč-begov, koji je posjedovao timar u nahiji Uskoplju u iznosu od 6.000 akči (up. bilj. 28, str. deftera 340). Tada je vjerovatno bio mlad spahija. Dalje, posjedovao je više čifluka u nekoliko nahija tog sandžaka,

greb 1882, str. 93). Taj *Osman-beg, konjički kapetan* biće, mislim, identičan sa jednim svjedokom potpisanim na vakufnami Mustafa-bega, sina Skender-pašina o podignutoj džamiji u Sarajevu (Skenderija) i zavještanim dobrima u Veseloj Straži u Uskoplju, legalizovanoj u Tripolisu (Sirija) između 25. XII 1517. i 3. I 1518. godine. Na toj vakufnami je, između 13 navedenih svjedoka, osmi po redu zabilježen: *Kara Osman, konjički aga tvrđave Akhisar u Bosni* (H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF III—IV, 1953, 401—413). Ista dakle identifikacija (Kara) Osmana kao kod Zena. Vjerovatno je on, opet, identičan sa Kara Osmanom, koji je 1516. godine zapisan kao zajim u nahiji Neretvi i Uskoplju (Uskoplje 2 sela, Neretva 2 sela i Rama 2 sela) u iznosu od 20.264 akče (BBA, TD No 56, fo 25). Prema tome, Kara Osman je bio svjedok kod vakufljenja Mustafa-bega, sina Skender-pašinog, koji je, vrlo vjerovatno, bio sin Mustafa-begov.

Kako se zna, Skender-paša je bio sin kršćanskih roditelja. Tri puta je bio bosanski sandžak-beg (1478—1480, 1485—1486. i 1488—1489), u međuvremenu rumeljski begler-beg i kubbe vezir (1490—1496), te umro 1504. godine (H. Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, Istoriski glasnik (Srbije) 1, 1955, 111—127). Njegov sin Mustafa-beg, koji je od 1514. do 1526. upravljao Sirijom, bio je carski zet, oženjen kćerkom Selima I, koja mu je rodila sina Osmana. Taj Osman je, po mišljenju spomenutih autora, identičan sa Kara Osmanom. Tako je on bio s očeve strane unuk Skender-pašin, a s majčine unuk sultana Selima I (1512—1520). Kao *aga konjanika tvrđave Prusca* sasvim je vjerovatno, kako tvrdi Zeno, da je neka podružja u Uskoplju zaista on osvojio.

U prilog takve identifikacije Kara Osmana govori jedna druga važna činjenica. Šta je, naime, vezalo Skender-pašu i njegovog sina Mustafa-bega za Uskoplje. Šta je, takođe, vezalo Kara Osmana, njegova tri sina (Malkoč-beg, Hasan-beg i Džafer-beg) i njegove brojne unuke i praunuke za ovu skopljansku dolinu? Taj značajan motiv nije objašnjen. Skender-paša je, zna se, najprije stekao posjede u Veseloj Straži, te je dio tih posjeda zavještao za svoju tekiju u Sarajevu. Kao bosanski sandžak-beg često je boravio u Pruscu (1480). On je u Pruscu podigao i sultansku džamiju u tvrđavi (sultana Bajezida) 1488. godine (up. ovdje bilj. 9). Mustafa-beg je uz očeve ustanove sagradio džamiju i upotpunio arhitektonski ansambl kulturnih objekata (Skenderija). Istodobno je u Uskoplju, uz očeve vakufske zemlje, zavještao druge svoje posjede u Veseloj Straži. Zatim, Osman-beg je bio sa službom u Uskoplju. On je tu, kao svoj vakuf, podigao most preko Vrbasa (up. ovdje bilj. 34), a moguće još tekiju i karavansaraj (up. ovdje bilj. 33), te imao više posjeda u Uskoplju, što su naslijedili njegovi sinovi. Malkoč-beg je, takođe, ostavio svoje vakufe u Uskoplju. Navode se u popisima mlinovi Malkoč-begova vakufa na rječici Prusnici (up. ovdje bilj. 30). Isto tako se u turskim popisima nalaze zabilježeni brojni posjedi (baštine, mezre, zemini, čiflući, vinogradi i mlinovi) Malkoč-begovih sedam sinova i njihovih potomaka u nahiji Uskoplju.

Prema tome, prvi poznati predak ove značajne plemićke loze biće, po svoj prilici, sami Skender-paša. A šta je to što je Skender-pašu i mnoge njegove potomke vezalo za Uskoplje? I pored drugačijih dokazivanja, mislim da i dalje ostaje pitanje: nije li i on sam bio porijeklom iz tog kraja.

a najviše u Uskoplju za koju je bio najviše vezan. U toj nahiji je i njegov otac, Malkoč-beg, imao čifluke i druge posjede, a neke je i zavještao kao svoj vakuf.³⁰ U svojoj kasnijoj karijeri vjerovatno je postao zajim. Godine 1574. bio je na dužnosti kapetana Obrovca.³¹ Oko te godine on je u mjestu današnjeg Donjeg Vakufa podigao svoje vakufske objekte: džamiju i mekteb, čime je to naselje steklo osnovne uslove da bude proglašeno kasabom. Prema kronostihu originalnog natpisa na džamiji, koji je zabilježio Evlija Čelebija, Ibrahim-beg je svoju džamiju podigao 981. godine (između 3. V 1573. i 22. IV 1574).³²

Komunikacioni značaj tog mjesta porastao je bio još od ranije. Već u popisu iz 1574. godine ima podataka da je i prije te godine bio započeo urbani razvitak tog punkta. Naime, ako se u tome popisu spominju objekti: *most, karavansaraj i tekija u blizini Akhisara, vakufske ustanove predaka Omer-bega, sina Malkoč-begova*,³³ tj. brata Ibrahim-begova, sasvim je vjerovatno da su se spomenuti objekti nalazili na mjestu današnjeg Donjeg Vakufa, premda u izvoru nije precizirano samo mjesto nego samo rečeno da se nalazi u blizini Prusca (Akhisar).

Staviše, iz ranijeg popisa saznajemo da je jedan most bio podignut preko Vrbasa još prije 1550. godine, kao i to da ga je podigao sam Kara Osman-beg. U jednoj bilješci u tome popisu stoji: *zemin Krčevina, u posjedu Hamze, sina Petrova, sabljara, koji se (zemin) nalazi u blizini mosta Osman-begova...*³⁴ Drugi

³⁰ BBA, TD, No 533 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574), fo 106. Tu se spominju mlinovi Malkoč-begova vakufa na rijeci Prusnici (rječica ispod tvrđave Prusca).

³¹ Isto, fo 107. Tu je zapisan: Čifluk u selu, zvanom Dana Halil, u nahiji Uskoplje, u posjedu Ibrahim-bega, sina Malkoč-begova, kapetana tvrđave Obrovca.

³² Evlija Čelebi, *Putopis*, preveo H. Šabanović, »Svjetlost« Sarajevo, 1967, str. 130.

³³ BBA, TD No 533 (up. bilj. 30), fo. 107. Tu stoji sljedeća zabilješka:

مزرعه خیرالدین دزار در
 قرب قریه ویدریچق
 مذکور مزرعه مرخوم مالقوجبک
 لغلی عمریکک تصرفندہ ایکن
 حین تحریرده اقصار قربندہ
 اولان دہلری کوبرسنہ

وکاربان سرايه وزاويه وقف
 ايتد کلری اجلدن دفتر جديدہ
 وقفیت اوزره قيد اولندی

³⁴ BBA, TD, No 284 (up. bilj. 28), str. 323:

زمین قیرچوینه در جوار
 قلعه اقصار درید حمزه
 ولد پتری سیاف
 دفتر عتیقه اسقوییه
 ناحیه سنده عثمان بک
 کوپروسی یاننده بهرام ولد
 محمود چلبی وخرم ولد
 محمود چفتلکیله بر یرده
 عنوانلوب یازلمش ایمش

most na Vrbasu podignut je približno u isto vrijeme, i to od kamena sa pet lukova, kojim je nešto poslije Katarina Zena prošao putnik Pouqueville idući od Prusca za Travnik,³⁵ a bio je poznat i kao Sulejmanov most.³⁶ Bio je podignut, očito, u današnjem Donjem Vakufu. Prema tome, taj most je bio podignut prije 1565. godine, a mogao ga je podići Osman-beg ili njegov sin Malkoč-beg po sultanovom naređenju.

Sticanjem gradskog statusa to naselje se kasnije brzo razvijalo. U navedenom popisu ono je nazvano: *kasaba Nev Ābād drugim imenom Novosel*.³⁷ Da su Turci na svome jeziku to mjesto nazvali *Novo naselje (Nev Ābād)* ima svoje opravdanje i svoj istorijski značaj. Naime, u izvorima nije se moglo utvrditi postojanje ranijeg istoimenog seoskog naselja na tome mjestu.³⁸ Na tome punktu je, dakle, niklo zaista *ново naselje*, koje je zbog svoje ko-

حاليا مذکور قیرچوینسه
واروش بیرلری راخلدن حصار
قربنده اولماغن مرقوم اولان
چفتلکدن ایرلوب مجردا
بو محله قید اولندی.

Taj Kara Osmanov most biće, najvjerovatnije, onaj drveni most u Kopčiću nasuprot Kara Osmanova turbeta, koji spominje Katarino Zeno (vidjeti u bilj. 29). Gledajući na veliko groblje gdje leži Kara Osman i drugi njegovi potomci i znajući za postojanje u to vrijeme i tvrđave Fenarlık (= mali svjetionik) koja je dominirala tim mostom, postaje jasno da je tada Donji Kopčić predstavljao urbano naselje.

³⁵ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu*, Rad, knj. XLII, Zagreb 1882, str. 95.

³⁶ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1969, str. 129.

³⁷ TK, TD No 475 (up. bilj. 7), fo 82: U tome nazivu sadržana su zapravo dva imena, jedno tursko, tj. perzijska konstrukcija *Nev Ābād* (= novo naselje) i naš naziv *Novosel*.

³⁸ Treba objasniti da je, ipak, u okolini kasabe *Novosel*, postojalo i

selo *Novosel*, ali su postojala uporedo kao dva različita naselja. Naime, u popisu iz početka XVII st. nalazimo osim te kasabe (*Nev Ābād* ili *Novosel*) popisano i selo pod nazivom: *selo Novosel, drugim imenom Krstjan, zajedno sa Blagajem* (TK, TD, No 475, fo 84). Budući da ta naselja postoje i danas (*Novo Selo i Blagaj*), kao sela sjeverno od Donjeg Vakufa, jasno je da je u defteru zabilježeno *selo Novosel, drugim imenom Krstjan* predstavljalo drugo naselje i da se iz njega nije razvila kasaba *Nev Ābād* ili *Novosel*. Iako to selo *Novo Selo* nalazimo prvi put popisano u navedenom popisu iz početka XVII stoljeća, i to kao maleno naselje, svega 12 domaćinstava sa statusom vlaha stočara, vrlo je vjerovatno da je ono postojalo i od ranije. U ranijim popisima (1550. i 1574) gdje ga ne nalazimo pod takvim imenom, moglo je da bude popisano u okviru nekog drugog susjednog sela. To je vjerovatnije naročito zbog njegovog drugog i karakterističnog imena *Krstjan* (*Krstjani*), što ukazuje na starost tog naselja. U ovakvim slučajevima dvojakih imena naselja gdje je u pitanju naseljenost vlaha stočara, obično se radi o jednom starom imenu naselja i drugom imenu, koji doseljavanjem donose vlasiti kao ime naselja svoga ranijeg obitavališta. U ovom slučaju naziv *Krstjan* bilo bi staro ime naselja.

munikacione važnosti i zasnovano te ubrzo preraslo u kasabu. Vrlo je karakteristična zabilješka u našem popisu o tadanjem geopolitičkom i komunikacionom značaju ove kasabe i o razlozima poreških povlaštenosti njenog stanovništva:

Kasaba Nev Ābād (= novo naselje), drugim imenom Novosel. Stanovnici ove kasabe imaju malo obradive zemlje. Budući se svi bave zanatima i trgovinom oprošteni su od svih nameta, fizičkih rabota (kara kulluk), avariz-i divaniye i čerahorluka. Od zemlje što je, moguće, obrađuju samo će posjedniku zemlje (spahiji) dati ušur od prihoda, kako je to bilo zapisano i prilikom ranijeg popisa. (Zatim) je 20. muharrema 999. godine (19. XI 1590) stigao carski ferman sljedećeg sadržaja: Budući Novo naselje predstavlja derbend, a blizu je carske granice, i kako se nalazi na javnom putu koji vodi prema sandžacima: Bosni, Hercegovini i Krki, te kako je preko rijeke Vrbasa, koja protječe kroz taj derbend, potreban most, a budući je stanovništvo spomenute kasabe oslobođeno od državnih nameta (avariz), to će — kako je ono do sada bilo oslobođeno od avariza — i u buduće biti oslobođeno od avariza-i divaniye i ostalih nameta tekalif-i örfiye pod uvjetom: kada nesretni neprijatelj bude napao, da na konju i naoružani požure i suprotstave se, da most sa vlastitim materijalom i sredstvima podignu,³⁹ te da ga — zato što je neophodan — prema potrebi obnavljaju i popravljaju. Doklegod svoje službe budu bez prigovora obavljali oni su na opisani način — prema ranijem popisu i u smislu navedene carske zapovijedi — oslobođeni i tako je zavedeno i u ovom novom popisu.⁴⁰

³⁹ Prema ovom izvornom tekstu, početkom XVII stoljeća nije postojao most na Vrbasu u području današnjeg Donjeg Vakufa, premda je ranije utvrđeno da je na tome mjestu bio podignut most za vlade sultana Sulejmana (up. bilj. 33—35). Očito je Vrbas odnosio mostove. Sa istom činjenicom susresti ćemo se i u Gornjem Vakufu. Takvo pitanje postavljaju, takođe, Čelić i Mujezinović u vezi sa sudbinom navedenog mosta na Vrbasu u Donjem Vakufu (up. *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 129).

⁴⁰ TK, TD, No 475 (1603—1617), fo 82:

قليل اولوب اهااليسنتك
 معيشتلرى صنعتتلىرى
 و تجارتلىرىله جمله اولمغله
 تكاليفدن و قرهقوللقدن و
 عوارض ديوانيهدن و چرهخوردن
 معاف و مسلم اولوب زراعت
 ايتدكلرى يرلرينك مجرد
 صاحب ارضه عشر ادا
 ايدرلر ديو دفتر عتيقه
 مقيد اولوب و طقوز يوز
 طقسان طقوز محرمناك
 يكرمنجى كوننده امر شريف
 ايرار ايدوب مفهوم سعادت

نفس قصبه نوابسار
 نام ديكر نوسل
 قصبه مزبوره اهااليسى نك
 زراعت ايدو جك يرلرى شى

Početak XVII stoljeća *kasaba Novosel* je u dvije muslimanske mahale imala 161 kuću sa 33 mudžerreda evidentiranih stanovnika. Drugog stanovništva, osim muslimanskog, nije tu ni bilo. To je razumljivo zbog toga što ta kasaba nije imala raniju varošku tradiciju, osnovana je kao novo naselje na važnom komunikacionom punktu i isturenom derbendu. U izvoru se ne navodi porijeklo tog stanovništva, ali s obzirom na utvrđene činjenice razvitka drugih gradskih naselja u ovo vrijeme, ono je bilo doseljeno dijelom iz susjednih sela a dijelom iz najbližih razvijenijih gradskih naselja (Mostar, Livno, Foča, Sarajevo). Prva mahala, zabilježena: (1) *Mahala džamije Ibrahima, sina Malkoč-begova*, obuhvatala je 112 kuća sa 27 mudžerreda. Druga, nazvana: (2) *Mahala Hasan-efendije*⁴¹ i *časne džamije Mehmed-čelebije*, imala je 49 kuća sa 6 mudžerreda. Svi su ti stanovnici bili zanatlije, ili su vršili neku službu. Prema

مقرونده نوآباد در بند و
 سرحد منصوره په قریب
 اولوب بوسنه و هرسک و
 قرقه سنجاقلره مرور و عبور
 ایدن یول اوزرنده واقع
 اولمغله ذکر اولنان در بند
 ایچنده جاری اولان ویر یاس
 نهر اوزرنده جسر لازم اولمغین
 قصبه مزبوره خلقی خانسه
 عوارضدن اولمیوب عوارض
 ویره کلمدیکی باعندن من
 بعددخی عوارض دیوانیسه
 و سایر تکالیف عرفیه دن
 معاف اولمق شرطیلسه و
 کفار بد فعالک ه جنوملیری
 زماننده آت و یراقلری ایله
 قوشوب چقوب و کویروسی
 کند و ماللری و نقدلریله
 بنا ایدوب لازم اولدقچه

تجدید و تعمیره سین الزم
 اتمکین مادامکه خد متارنده
 قصولری اولمیه بر موجب
 دفتر عتیق و امر شریف
 وجه مشروح اوزره معافیت
 لریله دفتر جدیده قید اولندی

⁴¹ Ko je taj Hasan-efendija? Ni-
 je li to poznati kadija i učenjak
 Hasan, zvani Kāfl iz Prusca, koji
 je, moguće, i tu utemeljio neke svo-
 je građevine te se postepeno formi-
 rala mahala u kojoj je Mehmed-
 čelebija podigao svoju džamiju?
 Evlija Čelebija je, istina, naveo da
 je Hasan Kāfl za svoje učenike i
 stare prijatelje podigao na jednom
 prostranom i plodnom mjestu novo
 naselje (*Nev Ābād*) poput kasabe...
 (Evlija, *Putopis* /Šabanović/, str. 133).
 Međutim, zna se da je to mjesto
 bilo uzvišenje u Pruscu, odnosno
 naselje koje se razvilo oko zgrade
 koja je predstavljala medresu i Kā-
 flnu tekiju, u okviru koje je on i
 pokopan. To uzvišenje nazivano je
 Srd. Danas tu, pored navedene zgra-
 de i Kāflna turbeta, postoji još mek-
 teb i džamija nad koju se nadvio
 vrlo star bor, koji je zbog ogrom-
 nih dimenzija pod zaštitom države.

Naziv *Nev Ābād* (novo naselje),
 kako je u to vrijeme nazivana sama
 ova kasaba (Donji Vakuf), nije, dak-

njihovoj strukturi to naselje je predstavljalo kako strategijski važan punkt (derbend), jer je imalo 14 nastanjenih vojnih lica (10 spahija, 2 čehaje, 1 subaša i 1 vojvoda), tako i gradsko naselje sa relativno raznovrsnim zanatima i općenito brzim razvojem.⁴² Tu je bilo i zanata koji su karakterisali razvijenije zanatske centre, kao što su *izrađivači nakita i zlatari*, te trgovci uvezenom čohom (čokadžije). Spominje se i jedan ranar (*džerrah*).

Vakufi. 1) Aktiva Ibrahim-begova vakufa iznosila je 77.000 akči gotovog novca, što je davano na zajam uz interes. Ibrahim-beg je još podigao i zavještao 18 dućana u istoj kasabi, kao i 3 mlina na rijeci Krki. Godišnja zakupnina od dućana iznosila je 508, a od mlinova 1.740 akči. Ta aktiva trošena je uglavnom na plate službenika, a to su: *imam, hatib, mualim, mujezin, drugi mujezin, ferraš, drugi ferraš i mutevelija.*

2) Aktiva Mehmed-čelebijina vakufa sastojala se isključivo od zavješanog gotovog novca, u iznosu od 40.400 akči, od čega su plaćani službenici, a ostatak je davan na zajam. Službenici su bili: *imam, hatib, mujezin, ferraš i mutevelija.*

Osim ta dva vakufa, odnosno osim njihovih kulturno-prosvjetnih objekata: 2 džamije i jednog mekteba, sigurno je tu postojao još najmanje jedan karavansaraj nekog ranijeg vakufa, kao i jedna tekija, što je i ranije spomenuto. Naime, među popisanim stanovništvom bio je zabilježen jedan čuvar karavansaraja, kao i dvojica derviša (sufi).⁴³

Još ću spomenuti opći privredni značaj ovog područja početkom XVII stoljeća na koji jasno ukazuje održavanje nekoliko godišnjih vašara u *kasabi Novosel* ili u njenoj okolini, odnosno u nahiji Uskoplje. Još su, i *prema ranijem popisu*, kako u izvoru stoji, tj. i prije 1574. godine, u toj kasabi održavana dva godišnja vašara. O tome je u našem defteru zabilježeno sljedeće: *Panađur (vašar) zajedno sa badžom na Đurđev-dan i na Miholj-dan, kao i badž na sedmičnom pazaru u kasabi Nev Ābād, drugim imenom Novosel. Od onih koji povodom vašara dolaze u spomenutu kasabu po nekoliko puta godišnje, kao i od onih koji u samoj toj kasabi prave pazar i prodaju robu, uzima se po zakonu carina (bac), a*

le, predstavljao nikakvo vlastito ime nego opći naziv u turskom jeziku (perz. složenica) za svako novo podignuto naselje. Tako je, dakle, nazivana ova kasaba, kao što je tako nazivano i navedeno naselje (mahalla) u Pruscu gdje je Hasan Kāfī pokopan.

⁴² Popisivač je u ovom slučaju brižljivo popisao zanimanja stanovnika. Najbrojnije su bili zastuplje-

ni zanati: tabaci (22 zanatlije), mutapi (18), kovači (17), čizmedžije (15), trgovci (13), majstori drvetom — neccar (8), krojači (7), sarači (6), samardžije (5) i lončari (5). Postojali su tu i drugi zanati: berberi, mesari, klaoničari, pekari, bozadžije, šerbetdžije, halvedžije, čurčije, papučdžije, jašmakčije, kalajdžije, savatdžije, tašdžije, fučdžije i bačvari — TK, TD, No 475, fo 82—83.

⁴³ TK, TD, No 475, fo 82—83.

uzima se i ihtisab i ihzarije. Kako je u ranijem popisu bilo zavedeno da se na spomenute dane, u trajanju po tri dana, održavaju navedeni vašari, to je na isti način zavedeno i u ovom novom defteru.⁴⁴ Zatim su dva puta godišnje, na Vidov-dan i na još jedan dan (praznik)⁴⁵ održavani vašari kod sela Paloč.⁴⁶ Nešto ranije ti vašari su održavani u selu Donje Skrte⁴⁷ koje se nalazi zapadnije od sela Paloč i dalje od puta, pa su carskom naredbom ti vašari premješteni u selo Paloč.⁴⁸ Još su održavana dva vašara godišnje u selu Balčevo,⁴⁹ i to na Vidov-dan i Petrov-dan.⁵⁰ Ovi vašari u selima očito su najviše predstavljali vašare stokom i stočarskim proizvodima.

••

U istoj toj nahiji, takođe na Vrbasu, oko dvije decenije po osnivanju kasabe Novosel, 33 km odatle uzvodno, formirano je još jedno novo gradsko naselje, tzv. *kasaba Česta*, kako se prvobitno nazivao današnji Gornji Vakuf. Tu kasabu je osnovao zajim Mehmed-beg Stočanin⁵¹ početkom posljednje decenije XVI stoljeća. U smislu navedenih slučajeva (Glasinac, Hrvatce) vjerovatno je i

⁴⁴ TK, TD, No 475, fo 83:

پنایر مع باج روز حاضر
و روز میحویل و باج بازار
قصبه نوآباد نام دیکر نوسل
و احتساب و احضاریه و
باد ۵۰ و قصبه مزبور حد و دنده
یلده بر قاچ کزه پنایره
کلنلردن و قصبه مزبوره ده
صا تو بازار ایدنلردن قانون
اوزره باج النور و احتساب
و احضاریه النوب روز
مزبورلرده در یک اوچرکون
طورمق اوزره دفتر عتیقه ده
مقید بولنوب وجه مشروح
اوزره دفتر جدیده قید
اولندی .

⁴⁵ Ime praznika nije se moglo pročitati.

⁴⁶ Danas selo Paloča, kod Gornjeg Vakufa.

⁴⁷ Danas selo Skrte, pošta Gračanica.

⁴⁸ TD, No 475, fo 83.

⁴⁹ Nije se moglo ubicirati.

⁵⁰ Isto, fo 83.

⁵¹ U citiranom defteru (TK, TD, No 475, fo 52) zapisan je samo kao Mehmed-beg, osnivač džamije i mahale. Međutim, na jednom nadgrobnom spomeniku od ramazana 1084 (između 10. XII 1673. i 8. I 1674) u haremu Mehmed-begove džamije, legator je zapisan kao zajim Mehmed-beg, dok ga tradicija u Gornjem Vakufu zna pod imenom Mehmed-beg Stočanin (up. M. Hadžija-hić—M. Mujezinović, *Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa*, Odbor IVZ Gornji Vakuf, 1971, str. 10.

Mehmed-begu bilo izričito naređeno da svoje zadužbine podigne na tome punktu, koji je komunikaciono postao važan, da bi na taj način bilo osnovano gradsko naselje. Za razliku od formiranja Novosela, naselje Česta, međutim, imalo je i svoju raniju istoriju.

Naziv Česta je naša riječ. Turci su ga zatekli kao oznaku za manje seosko naselje. U popisima iz XVI i iz početka XVII stoljeća više puta je zabilježen, pa nema sumnje u ortografiju naziva; trebalo bi ga čitati: Česta (Čista) ili Češta (Čišta). U turskim izvorima prvi put ga nalazimo 1516. godine kao selo zemljoradničke raje od 22 kuće i 3 mudžereda, od kojih 8 kuća sa 3 mudžereda muslimani i 14 kuća (jedna na baštinskoj zemlji) kršćani.⁵² I nakon 40 godina brojno stanje stanovnika ostalo je približno isto. U popisu iz 1550. selo je imalo ukupno 26 kuća sa 7 mudžereda. Razlika je bila utoliko što je do tada svo njegovo stanovništvo bilo primilo islam, s izuzetkom jedne kršćanske kuće, one na baštinskoj zemlji. Kod 13 domaćina bilo je vidljivo kršćansko porijeklo (otac kršćanin). Novo je bilo i to što su 3 kuće sa 2 mudžereda, od kojih jedna kuća na baštinskoj zemlji, bile kuće domaćih martolosa⁵³ koji su vršili martološku službu. Već ta okolnost je indikativna, govori da taj punkt postaje komunikaciono važan. Martolosi su morali vršiti neku službu čuvara, najvjerojatnije prevoznika (lađara) na Vrbasu, jer će upravo put i prelaz preko Vrbasa uskoro i usloviti osnivanje te kasabe.

U daljnjem razvitku sela Česta zapažaju se promjene utoliko što se naseljeno stanovništvo sve više učvršćuje na svojim zemljišnim posjedima koji postaju odreda baštinske zemlje. Ali se veće promjene zapažaju i u broju naseljenog stanovništva. Naime, 1574. godine u tome selu je bilo popisano samo 9 kuća (muslimanskih) sa 12 mudžereda. U selu su još postojala 3 čifluka koji su se uglavnom sastojali od ranijih baštinskih zemalja, koje su kasnije kupnjom ili na drugi način, na osnovu kadijskog rješenja, bile uklopljene u čifluke. Sva tri ta čifluka obuhvatali su travnjake, zimska ispašišta stoke i čajire. Prvi od tih čifluka obuhvatao je još vinograd i bašču, a držali su ga dvojica posjednika, Behram i Veledhan; drugi čifluk držao je Murad spahija, a treći Ilijaš čauš.⁵⁴ Čini se da to značajnije smanjenje naseljenog stanovništva između 1550. i 1574. treba objašnjavati upravo nastankom navedena tri čifluka, čime su ranije baštinske zemlje (pet baštinskih zemalja, koliko se moglo utvrditi) bile obuhvaćene navedenim čiflucima. Šta je bilo sa ranijih još 12 domaćinstava nije jasno, jer u popisu iz 1574. nije za te čifluke bilo označeno da su naseljeni rajinskim stanovništvom. To su promjene koje se zapažaju upravo pred preobražaj tog sela u kasabicu, što se dogodilo oko 1593. godine.

⁵² BBA, TD, No 56 (up. bilj. 26), str. 26.

⁵³ BBA, Maliye, No 284 (up. bilj. 28), str. 349—350.

⁵⁴ BBA, TD, No 533 (up. bilj. 30), fo 117.

Stvarni motiv formiranja kasabe na tome punktu ogleda se u njegovom privredno-komunikacionom značaju. Takvu važnost to mjesto dobiva u devetom deceniju XVI stoljeća, nešto prije podizanja Mehmed-begove džamije. Vrijeme podizanja džamije predstavlja ujedno i datum preobražaja tog naselja u kasabu. Taj datum sadržan je u natpisu na staroj Mehmed-begovoj džamiji, koja je potpuno obnovljena 1971. godine. Iz tog natpisa saznajemo da je džamija podignuta 1001. hidžretske godine (tj. između 8. X 1592. i 26. IX 1593).⁵⁵ Taj natpis je, prema tome, fundamentalan za tačno datiranje formiranja te kasabe. Jer, na osnovu samih popisnih deftera, koji predstavljaju naše jedine izvore, taj datum mogli bismo staviti jedino u vrijeme između dva popisa, tj. poslije 1574. a prije 1603. godine.⁵⁶

Kasaba Česta, kao bivše selo koje je pripadalo nekom spahiji, osnovana je na državnoj zemlji koja, dakle, nije predstavljala ničiji mulkowni posjed. Tu činjenicu objašnjava i jedna zabilješka u popisu iz početka XVII stoljeća: *Kasaba Česta. Stanovnici spomenute kasabe su zanatlije, i budući da žive od zanatske privrede oni nisu nikome upisani kao raja i na njih nisu upisani rajinski porezi... A budući su kuće i vrtovi stanovnika spomenute kasabe podignute na spahijskoj zemlji, to je zapisano u novom popisnom defteru da vakuf daje spahiji (sahib-i erz) po 100 akči godišnje umjesto ušura.*⁵⁷ Iz toga proizilazi da je sami Mehmed-begov vakuf podizao kuće i formirao dvorišta i vrtove na spahijskoj zemlji, tj. forsirao razvijanje naselja, pa je bio dužan da donekle obešteti određenog spahiju kome je ta zemlja pripadala. Daljnji tekst navedene defterske bilješke govori upravo o ekonomsko-komunikacionom zna-

⁵⁵ Tekst i prevod natpisa vidjeti u cit. radu: M. Hadžijahić—M. Muzejinović, *Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa*, str. 6 i 9—10.

⁵⁶ Već su Wan Berchen i drugi ukazali na veliki značaj natpisa sa raznih aspekata. Epigrafski spomenici, općenito, predstavljaju važne izvore za tačno utvrđivanje nastanka pojedinih objekata a, prema tome, i za tačno utvrđivanje drugih historijskih činjenica. Sačuvani natpisi u mnogo slučajeva pouzdano i konkretno nadopunjuju podatke koje sadrže turski popisni defteri koji, opet, za rani period predstavljaju, obično, i jedine izvore (up. ovdje bilj. 2, 4, 5, 8, 9, 10, 32, 51, 55 i 75).

⁵⁷ TD, No 475, fo 64:

نفس قصبه چشته
قصبه مزوره اهالیسی اهل

حرف اولوب صنعتلریله
زندگانی ایده کلمکین کسنمک
پازلور عیتلری اولمیسوب
اوزلرینه رسوم وضع اولنمیوب...
و قصبه مزورمنک اولری و
بوستانلری اولدوغی بیر سپاهی
طیراغی اولمغله سپاهی عشرینه
بدل وقف جانندن صاحب
ارضه سال بسال یوزراقچه
ادا ایلمک اوزره دفتر جدیده
قید اولندی.

čaju tog mjesta: *Spomenuta kasaba se nalazi na prometnom mjestu na javnom putu koji vodi za Bosnu preko bosanskih rudnika: Sebešića, Fojnice, Radostova*⁵⁸ i rudnika željeza Vareša (Varoš). Kako u blizini kasabe sagrađeni drveni most preko Vrbasa nije bio čvrst, spomenuta rijeka kada nadođe često puta most pokvari i poruši pa putnici po više dana ostanu u spomenutoj kasabi, a stanovnici spomenute kasabe bili su oslobođeni od nameta avariz-i divaniye. Budući su se stanovnici te kasabe obavezali da će navedeni most prema potrebi popravljati i održavati to su oni za tu svoju službu carskim fermanom bili oslobođeni od nameta avāriz-i divaniye i tekālīf-i ōrfiye pa je na osnovu uzvišenog carskog fermana to njihovo oslobođenje zavedeno i u ovom novom popisu.⁵⁹

Početak XVII stoljeća kasaba Česta imala je razvijene dvije mahale sa ukupno 78 kuća poreskih obveznika. Prva, (1) *Mehmed-begova mahala*, u kojoj se nalazila Mehmed-begova džamija i mekteb, imala je 63 kuće sa 4 mudžereda. Stanovnicima te mahale bio je priznat status građana, tj. samo se na njih odnosila citirana defterska zabilješka o oslobođenju od rajinskih poreza. Druga mahala, zabilježena: (2) *Raja u samom mjestu Česta*, brojala je 15 domaćinstava. To su bili zemljišni posjedi, i to: 11 zemina, 3 čifluka

⁵⁸ Selo Radostovo postojalo je u samoj nahiji Uskoplje. Godine 1516. bilo je to značajno selo, naseljeno zemljoradničkom rajom, sa ukupno 58 kuća i 12 mudžereda, od kojih su 24 sa 12 mudžereda bile muslimanske kuće. Tada je pripadalo ziametu Kara Osmana (TD, No 56, fo 25; up. ovdje bilj. 29). To selo, ili jedan njegov dio, popisano je bilo 1540—42. godine (zajedno sa još dva malena naselja) kao vlaško selo sa ukupno 19 domaćinstava (TD, No 211, fo 136). U kasnijim popisima ga de nalazimo. Međutim, ni u jednom od navedena dva popisa ono se ne spominje kao rudnik. Vjerovatno je tu kasnije, krajem tog stoljeća, bio otvoren rudnik.

⁵⁹ Na istom mjestu:

قصبه مزبوره بوسنه تابع
سبهزيك و فوينچه و رادوستوه
و واروش معدن آهندن بوسنه
كيدن طريق عام اوزرنده واقع
ممرالناس اولوب قربنده واقع
اولان و بيرياس نام نهرا اوزرنده

بنا اولنان اغچ كوهرونك قوتى
اولصوب اكثر زمانده نهر مزبور
طغيان طغيان ايتد كجه جسر
مزبوري بوزوب ويران ايتمكله
ابنا سبيل نجه كون مزبوره
قالوب و قصبه مزبوره خانسه
عوارضدن اولصوب قصبه مزبوره
اهاليسى جسر مزبوري لازم
اولد قجه تعمير و ترميم ايلمكه
عهد ملرينه آلوب اول خدمتلى
مقابله سنده عوارض ديوانتيدن
و تكاليف عرفيدن معاف و
مسلم اولمق اولوب امر شريف
سلطانى صدقه بيوريلوب هر
موجب فرمان على معافيتلى
دفتر جديده قيد اولندى .

i 1 mezra. Svi su, takođe, bili muslimani, ali su tretirani kao zemljoradnička raja.⁶⁰

Naš popis sadrži i osnovne podatke o Mehmed-begovu vakufu. Ti podaci su vrlo značajni s obzirom da nije sačuvana vakufnama kao ni bilo kakvi drugi izvori iz ranijeg perioda o tome vakufu. Ekonomski osnov i tog vakufa sastojao se u zavještanom gotovom novcu koji je davan privrednicima na zajam uz utvrđenu godišnju zaradu, obično 10 do 12%. Zavješšana novčana gotovina iznosila je 56.460 akči. Drugi sitniji prihodi sastojali su se iz: 10 zemljišnih parcela (*zemin*) za koje je vakuf od godišnje zakupnine (*mukata*) imao prihod 800 akči. Zatim, od podignutih 16 dućana godišnja zakupnina iznosila je 72 akče. U okviru svog vakufa Mehmed-beg je podigao još jedan u principu koristonosni objekat. To je bio karavansaraj, ali je bilo uslovljeno da bude besplatan (*hasbî*).

U spomenuta dva kulturno-prosvjetna objekta (džamija i mekteb) Mehmed-begov vakuf je imao sljedeće službenike: *imam*, *hatib*, *muallim*, *prvi mujezin*, *drugi mujezin*, *zamjenik mujezina*, *kayyim*, *mutevelija* i *nazir*. Za osvjjetljenje i prostirku u džamiji trošeno je godišnje 480 akči. Razlika između prihoda i rashoda pokazivala se tada u iznosu od 69 akči godišnje.⁶¹

IV

Pred kraj XVI stoljeća, sjeverno od nahije Uskoplje, u nahiji Trijebavi, bilo je formirano još jedno novo gradsko naselje. To je *kasaba Jenidže Jajce*⁶² (Novo Jajce), kako je prvobitno nazivan današnji Mrkonjić Grad. Osnovao ju je Hadži Mustafa-aga, porijeklom iz tog kraja, podigavši na tome mjestu kao svoj vakuf prve kulturno-prosvjetne i druge objekte.

To područje je došlo pod tursku vlast padom jajačke banovine (1528). Prvobitno je pripadalo nahiji Zmijanju koja se prostirala sjeverno od današnjeg Mrkonjića, s lijeve strane Vrbasu, a bila je naseljena samo vlasima-stočarima, koji su pripadali carskom hasu. Godine 1540—42. ta je nahija obuhvatala 21 selo, 2 stare varoši (Greben i Boćac), tri utvrđena grada (Greben, Boćac na Vrbasu i Dubica — danas selo sjeverozapadno od Mrkonjića), 6 mezri i 1 naseljen čifluk sa ukupno 250 vlaških domaćinstava. Spomenuti čifluk, naseljen sa 5 domaćinstava, predstavljao je dijelove *graničnih sela prema ključkoj tvrđavi, Donja i Gornja Rakova, drugim imenom Stražilice* (današnja tri sela: D. i G. Radkovo i Stražice), a bio je u posjedu dvojice čifluk-sahibija: Hasana, sina Jusufova, mustahfiza u tvrđavi Udbini i Ferhada, sina Jusufova iz Uskoplja.

⁶⁰ TK, TD, No 475 (up. bilj. 7), fo 64.

⁶¹ Isto.

⁶² U prvim turskim izvorima ono se naziva različito: *Yayçe-i cedit*, *Yayçe yenicesi* i *yenice Yayçe*, sve u značenju *Novo Jajce*.

Međutim, u nahiji se spominje još jedan čifluk kome su, štaviše, pripadala dva sela: *Donje Trijebovo* (sa 12 domaćinstava) i *Srednje Trijebovo* (11), za koja stoji da su: *pripadala čifluku umrlog Hurrem-paše*. Te godine bilo je vidljivo pridolaženje stanovništva. Naime, za 9 sela je bilo zabilježeno da su *izvan ranijeg popisa*, što znači da se stanovništvo tih sela naselilo u vremenu između dva popisa. U tome popisu se jasno nazire i stara zatečena podjela i gravitacija tih naselja prema navedenim tvrđavama, jer su pojedina naselja označena kojoj tvrđavi pripadaju.⁶³

Prije 1574. nahija Zmijanje je bila podijeljena na dvije nahije. Južni, nešto manji njen dio, čija su naselja pripadala tvrđavi Bočac, bio je izdvojen u posebnu nahiju sa centrom u selu Trijebovu, kako je i nazvana. Obuhvatala je svega 10 malenih naselja. Samo tri sela imala su po više od 10 domaćinstava, a ostala su bila manja. Selo *Trijebovo* bilo je i najznačajnije, ono je nominalno zahvatalo tri sela, tj. dijelilo se na: *Gornje, Donje i Srednje Trijebovo*. Osim tih sela, nahija je obuhvatala još sljedeća: Gornja Kloka,⁶⁴ Papratnica ili Vrh Kloka, Močijovci, Plaznica (Plavica?) ili Ponor ili Gornje Ponikve, Jezerce, Donje i Gornje Bilavice (Blatce?, Bjelajce?) i naseljeno selište (mezra) Dabrac. Obuhvatala je u cjelini 100 domaćinstava, od kojih su 22 bila muslimanska.⁶⁵ Kroz tu nahiju prolazio je važan javni put, i to baš kroz selo Trijebovo. Opasne prolaze (derbend) u blizini toga sela čuvali su derbendžije (jedan bubanj) još od 1563. godine. Ta okolnost je najviše utjecala i na formiranje u susjedstvu gradskog naselja, *Novog Jajca*, na tome putu. O tome postoje izričiti podaci i u izvorima, što ćemo niže spomenuti.

Selo *Trijebovo* bilo je važno i kao sjedište nahije, a i kao derbend koji je trebalo čuvati. Ono je za nas interesantno i zbog

⁶³ BBA, TD, No 211 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540—42), fo 184—186.

⁶⁴ Naziv *Kloka* danas nije poznat. Odavno je nestao jer se iz nje razvilo gradsko naselje. Odakle takav naziv? Najvjerovatnije je da je bio vezan za istoimenu rijeku, koja se također danas drugačije naziva. Na to nas najviše upućuje naziv drugog sela, *Vrh Kloka*. Treba se sjetiti da je u srednjem vijeku bio običaj da se naselja u gornjem toku rijeka nazivala u obliku složenice sa *vrh*, a naselja pri utoku sa *usti*: Vrh-Bosna, Vrh-Prača, Vrh-Sapna; kao i Usti-Prača, Usti-Kolina. Nije li se ranije *Kloka* nazivala današnja rijeka *Ponor* (ponornica) čiji je početak (izvor) u vezi današnjeg jezera *Balkane* u Mrkonjiću (ispravno *Balikhana* = ribnjak, kako su Turci to jezerce na-

zvali), a koja teče prema zapadu. Ili, nije li se današnja rijeka *Crna* nazivala ranije *Kloka*, čiji je izvor takođe u području Mrkonjića, a koja teče prema sjeveroistoku kao lijeva pritoka *Vrbasa*.

Poznata je, naime, adekvatna situacija gdje su nazivi naselja po istoimenoj rijeci nestali, a razvila se gradska naselja koja su kasnije dobila druga imena. Takav je bio slučaj sa nekadašnjim selima na rijeci *Ukrini*: *Gornja i Donja Ukrina*, tj. današnja *Derventa* i naselje *Omeragići* (up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, sv. 10/2, Sarajevo 1974, str. 111—133).

⁶⁵ BBA, TD, No 415 (oko 1574), fo 284—285.

toga što su u selu Gornjem Trijebovu spomenuti Hadži Mustafa, osnivač kasabe, kao i njegov otac, Mehmed-beg, stekli baštinske posjede. Još je interesantnije selo Gornja Kloka i posjedi spomenutih, iz kojih će se razviti gradsko naselje. Zato ću dati o njima neke osnovne podatke iz ranije prošlosti. Selo *Gornje Trijebovo* je po broju stanovnika bilo značajnije od sela *Gornje Kloke*. Prema opširnom popisu bosanskog sandžaka, nastao oko 1574. godine, Gornja Kloka je predstavljala selo od 16 kuća, i to: 13 kršćanskih (1 baština) i 3 muslimanske (1 baština). Među kršćanskim kućama je bila: baština Cvetka u posjedu Ivana, harambiše, a među muslimanskim: baština Turalije vovode, u posjedu Ramadana sina Nesuhova. *Gornje Trijebovo*, međutim, imalo je 33 kuće, i to: 11 muslimanskih (1 zemin) i 22 kršćanske, među kojima i kuća *popa Plavše, sina Radosava*. Muslimanski zemin je interesantan zbog njegovog držaoca: zemin *Šahina sina Murada, u posjedu šejha Ramadana*. U tome popisu, kao uostalom i u kasnijem, vidljiva je organizaciona struktura vlaha. Tako su tri sela Trijebova (Gornje, Donje i Srednje) pripadala *džematu primićura Radiše, sina Radvanova*, koji je sjedio na očevoj baštini u selu Donjem Trijebovu. Selo Gornja Kloka sa selima Donje i Gornje Bilavice (Bjelajce?) i mezrom Dabrac pripadala su *džematu primićura Alije, sina Balijina*.⁶⁶

Nešto kasnije, kultivisanjem posjeda, povećavao se broj baštinskih zemalja, koje su u ovom popisu (1574) naknadno evidentirane. Tako su se mogle utvrditi neke prvobitne baštine (Evrenosa i Hamze u selu Gornjem Trijebovu) koje će kasnije doći u posjed Mehmed-bega, odnosno njegovog sina Mustafa-age.

U kasnijih 30 godina stanje se izmijenilo utoliko što su se umnožile baštinske zemlje, tako da je većina domaćinstava u svim selima imala baštine. Isto tako se je i stanovništvo nešto povećalo, kao što se bio proširio i proces islamizacije, tj. mnoge baštine su islamizacijom bile prešle u posjed potomaka muslimana. Od sela Gornjeg Trijebova izdvojio se bio i jedan zaselak, pod nazivom *Mahala Radman*, sa 16 kuća, u kojem je kao prvo domaćinstvo bilo zabilježeno: *baština popa Plavše, u posjedu njegova sina Vujice*, dok je samo to selo imalo i dalje 31 kuću. Očito je da je to kršćansko stanovništvo u Trijebovu, kao i u cijeloj toj nahiji, bilo pravoslavno stanovništvo. Početkom XVII stoljeća (oko 1604) konfesionalni omjer stanovništva u ovoj nahiji bio je takav da je jedna polovina otpadala na muslimansko, a polovina na kršćansko stanovništvo. Vlaška organizacija je i tada bila vidljiva. Ne navode se, istina, knezovski (primićurski) džemati, ali se spominju baštinske zemlje knezova i primićura. Tako je knez Dragojlo, sin Miladina bio nastanjen u selu Gornjem Trijebovu. Knez Dragojlo je još držao i jednu drugu,

⁶⁶ Isto.

muslimansku baštinu u mezri Dabrac: baština Hamze, u posjedu Veliije, kalajdžije — sada u posjedu kneza Dragojla.⁶⁷

Evo kako je popisivač istog tog topisa zabilježio o važnosti puta koji je vodio kroz tu nahiju, odnosno o važnosti derbenda: Selo Gornje Trijebovo. Budući je kobaški kadija⁶⁸ uputio predstavku Visokoj Porti da je neobhodno da to selo čuva derbend zvani Međugozdje i Trijebovo, a koje se nalazi između tvrđave Banje Luke i Jajca, tj. između dvije postaje (menzil), to su carskim fermanom od srednje dekade mjeseca džemaza I 970. godine (između 6. i 15. I 1563) određene 33 kuće da čuvaju spomenuti derbend. Oni će, nakon što podmire svoje filurije — pod uvjetom da se životima i imovini putnika ništa ne dogodi, a ako se šta dogodi da namire štetu — u naknadu za svoje službe biti oslobođeni od kara kulluka, čerahorluka, veslačke službe, avāriz-i divaniye i tekālīf-i orfiye. Budući je na osnovu tog fermana bilo tako upisano prilikom ranijeg popisa, to je tako zavedeno i u ovom novom popisu.⁶⁹

Za istoriju nastanka i prvobitnog razvitka kasabe Novo Jajce postoje dva prvorazredna savremena izvora koji jedan drugog dopunjavaju: jedno je sačuvana zakladna povelja Hadži Mustafa-agina

⁶⁷ TK, TD, No 477 (up. bilj. 6), fo 331, 332.

⁶⁸ Poznato je da je jedno vrijeme poslije pada Jajca (1528) cijela ova oblast spadala u jurisdikciju kobaškog kadije. Međutim, poslije 1580. osnovan je Jajački kadiluk i od tada je to područje pripadalo jajačkom kadiluku.

⁶⁹ TK, TD, No 477, fo 331:

قریه کورنه تره بیه
مذکور قریه بانالوقه و یایجه
نام قلعه ار اسنده ایکی منزل
ما بیننده مکوغوزدی و تره بیه
دیملکه معروف در بندک هر
وجهله حفطی لازمدر دیو
قویاش قاضیسی درگاه معلایه
عرض اتمکین اوتوزاوج خانه
فلوریلرین ادا ایلدکن صکره
در بند مزبوری حفط ایدوب
ابناء سبیلک ماللرینه و

نفسلرینه ضرر و کزنند
ایرشدرمیوب واقع اولان
ضررلرین تضمین ایتدیرلماک
اوزره خدمتلی مقابله سنده
قره قوللقدن و چره خورلقدن و
کورکچیدن و عوارض دیوانیه دن
وتکالیف عرفیه دن معاف اولماق
اوزره در بند قید اولنماق ایچون
سنه سبعین و تسع مائه جمادی
الاولی اواسط تاریخله حکم
شریف وارد اولمغین در بند
قید اولندی دیو دفتر
عتیقده مقید اولمغین وجهه
مشروح اوزره دفتر جدیدیه
قید اولندی.

vakufa,⁷⁰ a drugo je citirani opširni popis bosanskog sandžaka iz početka XVII stoljeća. Treba spomenuti i živu tradiciju o toj džamiji i porijeklu njenog osnivača. Tradicija, naime, kaže da je Mustafa-aga sin pravoslavnih roditelja, od porodice Đukanovića iz susjednog sela Stupara.

O Hadži Mustafa-aginju porijeklu, o njegovoj visokoj dvorskoj službi, i o motivima osnivanja vakufa i formiranja time gradskog naselja postoje izričiti podaci u njegovoj vakufnami. Ta vakufnama, napisana na turskom jeziku, bila je legalizovana pred sudom u Istanbulu hidžretske 1003. godine (između 16. IX 1594. i 5. IX 1595), ali je, čini se, džamija bila podignuta nešto ranije, oko 1592. godine. Tu se kaže da je: *Mustafa-aga, kizlaraga, sin Mehmed-bega i Aiše-hatun, a Mehmed-beg sin Abdulveduda, rodod iz mjesta Yayce yenicesi (Novo Jajce) u Bosni u Rumeliji*. Pored drugih kvaliteta, koji su pobrojani, ističe se da je bio vrstan poznavalac arapskog jezika i šeriatskog prava. Tu se navodi kako je Mustafa-aga uvidio da je tome mjestu potrebna džamija, jer je na putu i prometno mjesto, te je u smislu intencije: *voljeti svoju domovinu spada u stvari islamske vjere*⁷¹ odlučio da tu podigne džamiju. Istonobno je dao sagraditi mekteb, karavansaraj za ugošćavanje putnika, han od 20 soba, 24 dućana i jednu pekarsku furunu. Za funkcionisanje i održavanje tih objekata zavještao je gotov novac, u iznosu od 674.100 akči. Time su plaćani službenici vakufa, a dobar dio je, po običaju, davan privrednicima (zanatlijama) na zajam uz interes. Sve je to formulirano i opširno opisano u vakufnami. Podizanjem tih objekata, početkom zadnje decenije XVI stoljeća i utvrđivanjem redovnog sedmičnog pazarnog dana, to mjesto je steklo osnovne uvjete da bude proglašeno kasabom.

Položaj *kizlarage* bila je visoka funkcija u carskom dvoru u Istanbulu. Bilo je to zvanje trećeg age po rangju u dvoru. Ta funkcija se u našim izvorima spominje u različitim varijantama, ali uvijek u istom značenju. U vakufnami se precizno navodi: *kizlaraga*; međutim, u navedenom popisu Mustafa-aga se označava samo kao *aga u carskom dvoru (saray amire ađasi, babissaade ađasi, darüssaade ađasi)*.

U drugom izvoru, popisnom defteru (oko 1604), navedeni su, opet, zemljišni posjedi Mustafa-agini i njegova oca Mehmed-bega, što upotpunjuje navode vakufname. Iz tih podataka saznajemo još i to da je i otac mu, Mehmed-beg, bio na službi u carskom dvoru.

⁷⁰ Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil vakufnama. Ta vakufnama predstavlja izvor od prvorazrednog značaja ne samo za istoriju tog vakufa nego i za istoriju rađanja današnjeg Mrkonjić Grada kao gradskog naselja. Pripremljena

je za štampu među drugim vakufnamama iz Bosne u XVI stoljeću, što će biti publikovano u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu.

⁷¹ Tradicija (Muhamed):

حب الوطن من الايمان

Tako je u selu Trijebovu Mehmed-beg posjedovao 2 baštine, a sin mu Mustafa-aga 1 baštinu. Zatim je Mehmed-beg imao jedan posjed (*zemin*) u selu Gornjoj Kloki, koji je zatim, sa još tri slična imanja, prešao u posjed njegovog sina Mustafa-age. Ti posjedi u Trijebovu evidentirani su u našem popisu na sljedeći način: (1) *Baština Ejnehana, sina Hamze, u posjedu Mehmed-bega carskog gulama (sluge)*; (2) *Baština Vukca, u posjedu njegovog sina Radula, sada u posjedu Mehmed-bega, carskog gulama*; (3) *Baština Evrenosa, u posjedu Muse, sada u posjedu age carskog dvora (ağa-i babissaa-de)*.⁷²

Mnogo je sadržajniiji tekst u istom popisu koji govori o posjedu Mehmed-bega i njegovog sina Mustafa-age u naselju Gornja Kloka. Taj nam tekst upravo na plastičan način opisuje formiranje današnjeg Mrkonjić Grada kao gradskog naselja. Riječ je o većem kompletnom posjedu (*zemin*) koji je imao Mustafa-aga, a koji se sastojao jednim dijelom od naslijeđenog očevog posjeda, kao i tri druga posjeda koja je on faktički držao (*der tesarruf*). Na tome Mustafa-agin posjedu započela je urbana izgradnja gradskog naselja. Tu stoji: *Kasaba Gornja Kloka, drugim imenom Novo Jajce. Zemini: Mehmeda, sina Nesuhova i Mehmed-bega i Husejna i Miloša u korištenju Hadži Mustafe, age u carskom dvoru, daje odsjekom 300 akči (godišnje)*. (Objašnjenje pisara o toj zabilješki:) *Spomenuti aga je na tim zeminitima dao sagraditi časnu džamiju, karavansaraj i dućane. Pazarni dan je ustanovio u petak. Prilikom ponovnog popisa bosanskog vilajeta stigao je carski ferman datiran posljednje dekade mjeseca safera 998. godine (između 30. XII 1589. i 8. I 1590) čiji je sadržaj sljedeći: Uvaženi jajački kadija dostavio je u svojoj predstavi da selo Gornja Kloka, drugim imenom Novo Jajce, koje pripada jajačkom kadiluku, budući je granično mjesto, vrlo teško prolazno i opasno, to su granične age, islamski ratnici i narod tog kraja podnijeli molbu da se u tome mjestu podigne časna džamija, karavansaraj i dućani te da to mjesto postane kasaba, što bi za putnike, trgovce, goste i stanovništvo tog kraja bilo vrlo korisno. Budući je zamoljena carska zapovijed o tome da se niko ne treba da miješa u pitanje onih koji ovamo sa porodicama dolaze i nastanjuju se, to je od strane carskog Divana izdata zapovijed da to mjesto postane kasaba, a od strane carske blagajne je, spomenutog datuma, izdata takođe druga zapovijed da stanovnici — u cilju oživljavanja i naseljavanja tog mjesta — budu oslobođeni poreza*

⁷² TK, TD, No 477, fo 331. Ova posljednja baštinska zemlja za koju je plaćana niža filurija (od 100 akči) — za razliku od prve dvije koje su plaćale punu filuriju (od 280 akči) — bila je, dakle, u posjedu kizlar-age Mustafa-age.

Kako je već ranije spomenuto, još prije 30 godina (1574) moglo se utvrditi postojanje dviju navedenih baština, b. Ejnehana i b. Evrenosa; međutim, tu nema još spomena o Mehmed-begu, a pogotovo Mustafa-agi. Oni su došli u posjed tih baština znatno kasnije.

avāriz-i divaniye i tekālīf-i örfiye, kao i da oni koji dolaze i nistanjuju se budu oslobođeni od svih drugih obaveza: od pohoda sa beglerbegom u navalu, od čerahorluka te da budu oslobođeni od svih nameta iz naslova tekālīf-i örfiye, da im se ne otežava i da se ne uznemiravaju. Gore zapisani zemini ponovo su kao takvi zavedeni. U novi popis su uneseni s tim da vakuf svake godine plaća iznos od 300 akči.⁷³

⁷³ TK, TD, No 477, fo 332:

نفس قصبه کورنه قلوقه
 نام دیگر یاچه جدید
 زمینها محمد بن نصوح
 و محمد بک و حسین و ملوش
 در تصرف حاجی مصطفی اغا
 سرای عامره بر وجه مقطوع ۳۰۰
 اغا مشاراله ذکر اولنان زمینها
 اوزرنده جامع شریف و کاربان
 سرای و داکین بنا ایدوب
 روز جمععه اقامت بازار
 اولمشدر و بوسنه ولایتی
 مجددا تحریر اولند قده ۹۹۸
 صفرنگ اواخری تاریخله مورخ
 حکم شریف ایراد ایدوب
 مفهوم سعادتمقرونند یاچه
 قضا سنه تابع کورنه قلوقه نام
 دیگر یاچه یکجهسی دیملکه
 معروف قریه سرحد اولوب
 زیاده صعب و مخوف اولمغین
 جامع شریف و کاربان سرای و
 داکین بنا ایدوکی محلده
 قصبه اولمسی ابناء سبیله
 و تجار و مسافرینه و اهالی

مملکته انفع اولمغین سرحد
 منصوره اغاری و غازیلری و
 ولایت خلقی قصبه اولمغین
 رجا ایلد وکلرنده مولانا یاچه
 قاضیسی اعلام ایلوب خارچدن
 اهل عیالریله کلوب توطن
 ایلیانلره دخل و تعرض
 اولنماق ایچون امر همایون
 رجا اتمکین محل مزبورده
 قصبه اولوب دیوان همایون
 جانبندن امر شریف ویرولوب
 مالیه جانبندن دخی تاریخ
 مزبور ایله مورخ امر همایون
 اخر ابراز ایدوب محصل
 مزبور احیا و ابادان اولمق
 ایچون عوارض دیوانیه و
 تکالیف عرفیه دن معاف و
 مسلم اولوب وبالجمله اول
 مقوله خیماندن کلوب توطن
 ایلیانلره بکریکلر صالفون
 صالمیوب و چره خور و سایر
 تکالیف عرفیه دخی تکلیف
 اولمیوب تعجیز و تضییق
 اترلمیه دیو فرمان اولنوب و

Da se ukratko osvrnemo na podatke prezentiranih izvora o porijeklu legatora Mustafa-age. Činjenica je da se spomenuta tradicija o njegovom porijeklu može samo djelomično da dovede u sklad sa izvorima. Nije tačno, dakle, da je Mustafa-aga direktno sin kršćanskih roditelja, ali je tačno da je rođeni sin sa tog područja, i kao takav svakako je kršćanskog porijekla. Pitanje je samo ko je od njegovih predaka prešao na islam. Ako znamo da je ova oblast došla definitivno pod tursku vlast padom jajačke banovine (1528), onda je neki predak poslije te godine primio islam. Ako tu činjenicu analiziramo proizilazilo bi sljedeće: Ako se Mustafa-aga oko 1592. godine isticao u poznavanju šeriatskog prava i arapskog jezika, te dospio bio do položaja kizlarage, morao je tada imati najmanje 45 godina. Ako dalje uzmemo starosnu razliku između oca i sina od najmanje 20 godina, onda je pad Jajca mogao zateći oca Mustafina kao dijete. Vrlo je, dakle, vjerovatno da je Mustafin otac, još kao dijete dospio u carski dvor, islamiziran, dobivši ime Mehmed, i školovan. Ime Mustafinog djeda Abdulvedud, što znači: božiji rob, očito je eufemističko, krije kršćansko ime. Takva psihologija zapaža se gotovo kod svih tadašnjih konvertita koji su bili na višim položajima te su navodili eufemistička imena roditelja, kršćana, kao u navedenom značenju. Mehmed je u službi napredovao, dobio titulu bega i na kraju zvanje carski sluga (*gulam-i šahi*).⁷⁴ Nažalost, nedostaju nam popisi za dug period, od 30 godina (1574—1604), da bismo na osnovu zabilježenih posjeda njegove porodice konkretnije utvrdili njegovo porijeklo. S obzirom na činjenicu da se Mustafa tu rodio, kako se u vakufnami doslovno kaže: tuknuo glavom u Gornjoj Kloki, proizilazi da je Mehmed-beg, premda *gulam-i šahi*, bio na službi u našim krajevima bar jedno vrijeme kada mu se rodio sin Mustafa. Zatim, Mustafa je takođe školovan na dvoru i dostigao je viši rang nego otac mu Mehmed-beg. Moglo bi se, međutim, pretpostaviti i obratno da je prvo Mu-

بالاده مسطور اولان زمينها
 رفعه ضبط اولنوب وقف
 جانبندن سال بسال اوچر
 يوز اقچه ادا ايلمك اورره
 دفتر جديده قيد اولندی.

⁷⁴ Iako naziv *gulam-i šahi* znači samo carski sluga (mladić, paž, sluga, rob), ipak iz ovog, kao i iz mnogih drugih spomena u ranim tur-

skim izvorima, proizilazi da je taj naziv konkretno obilježavao i određeno zvanje, odnosno funkciju. Oni su obično bili zajimi i drugi funkcioneri. Tako su na vakufnami Mustafa-bega Skenderpašića iz 1517/18. godine, među zajimima i drugim viđenim ličnostima, potpisana dvojica begova s nazivom *gulam-i šahi* (up. ovdje bilj. 29). Takođe, u izvorima ta zvanja nalazimo među zajimima i drugim odličnicima kada su bili u funkciji vilajetskih ajana kao *gulam-i šahi* i *čauš der Ail* (up. A. Sućeska, *Ajani*, Sarajevo, 1965, str. 19). Ovaj naziv kao termin nije još nigdje objašnjen.

stafa kao dijete odveden u Istanbul, dostigao visoki položaj i odveo i roditelje, te je i otac dobio dvorsku službu. Međutim, prva pretpostavka je vjerovatnija. Jedna činjenica je sigurna a to je da je Mustafa-aga u vrijeme našeg popisa (1603—1617, najvjerovatnije 1604) bio još živ i još uvijek vršio navedenu dvorsku službu.

Ostaje još da nešto kažemo o fizionomiji kompletnog naselja Gornja Kloka kakvo se ono vidi u našem popisu (oko 1604). Naselje je bilo popisano u dva dijela: 1) Jedno je: ranije naselje, selo Gornja Kloka, od 15 domaćinstava vlaha filurdžija, i to 12 baštinskih zemalja, među kojima 3 muslimanska domaćinstva, a plaćali su filuriju po 200, odnosno 4 kuće po 100 akči. Isto takvo stanje je bilo registrovano i prije 30 godina, kako je ranije navedeno. Taj dio naselja ostao je u statusu nepovlaštenom, tj. u statusu seoskog vlašskog naselja.

2) Drugi dio naselja bilo je *ново naselje* koje se razvilo na Mustafa-aginju posjedu, a nazvano je na turskom jeziku *Yayce-icedid*, što znači *Novo Jajce*. Već sama pojava takvog naziva na turskom jeziku govori da ni tog naselja niti tog imena ranije nije bilo. Po čemu je nazvano Novo Jajce, nije poznato. Njegov je popis započeo već donesenom zabilješkom o rađanju i formiranju kasabe. Zatim je konkretno popisano to naselje po poimeničnim domaćinstvima, i to: *Džemat časne džamije Hadži Mustafe, age carskog novog saraja — u spomenutoj kasabi*, ukupno 58 muslimanskih kuća sa 12 mudžereda. Taj muslimanski dio naselja Gornje Kloke, tzv. *kasaba Novo Jajce*, već je od početka 1590. godine bio dobio status grada, tj. njegovi stanovnici od tada nisu bili nikome upisani kao raja. Prema strukturi stanovnika i ovdje, kao i kod kasabe Nev Ābād, naselje je odavalo sliku koliko gradskog naselja toliko i važnog strategijskog punkta (*derbend*). Iako pretežno zanatlijsko, stanovništvo je bilo organizovano i vojnički. Tu je bio: 1 aga, 1 zapovjednik desetine, 2 spahija, 1 sermaje (niži zapovjednik kod martolosa), 2 divane (*delija*), zatim gradski čehaja i starješina mahale (*ser džemā'at*). Ostalo su većinom bile zanatlije: dosta se gradilo jer je postojalo 5 nedžara, zatim su zabilježena 4 tabaka, 3 kalajdžije, 2 kovača, 1 graditelj (*mimar*). Postojali su još zanatlije: čizmedžije, lončari, kasapi, pekari, ribolovci (kao zanat), a bilo je još zanatlija među polovinom stanovnika kod kojih zanimanje nije bilo zabilježeno. Kako je već citirano, to stanovništvo je uglavnom bilo doseljeno iz okoline, i to ono koje ni dotle nije bilo upisano ni kod jednog spahije, zatim nomadi (*haymane*), kao i pridošlo stanovništvo iz razvijenijih gradskih naselja. Ono je bilo većinom oslobođeno od poreza, kao gradsko, samo je plaćalo neke uvjetne pristojbe bosanskom begler-begu u čiji je has to područje spadalo,⁷⁵ i to:

⁷⁵ Up. Evlija Čelebi, *Putopis*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1967, str. 209.

polovinu pristojbe badihave i polovinu mlađarine (pristojba kod vjenčanja). Zatim, ukoliko je neko od građana obrađivao zemlju na selu plaćao je vlasniku zemlje (begler-begu) filuriju umjesto ušura.

Od spomenutih objekata Mustafa-agina vakufa do danas je očuvana samo džamija i to, čini se, uglavnom originalna. Nužni zahvati u prošlosti predstavljali su rekonstrukcije koje nisu promijenile originalnu arhitekturu. Podignuta je oko 1592. godine jer su te godine, tj. 1001 (između 8. X 1592. i 26. IX 1593), bila u Istanbulu izrađena dva velika šemadana (svijećnjaka) od mjedi na kojima je ugraviran tekst u kojem se čita da ih je naručio *aga carskog dvora Mustafa-aga i zavještao za svoju džamiju u mjestu Jenidže Jajce*. Tu je izražena i kletva za onoga ko ih iz džamije otuđi.⁷⁶ Ipak do danas se očuvao samo jedan originalni šemadan, dok drugi predstavlja kopiju i kasniju izradu. Inače, džamija je pod kupolom, skladne arhitekture, masivna, te predstavlja krasan spomenik islamske arhitekture u našim krajevima. Posljednji put je obnovljena 1290 (1844) pod rukovodstvom tadanjeg mutevelije tog vakufa, Mehmed-efendije Adžemovića, kako se to doznaje iz današnjeg natpisa iznad ulaznih vrata džamije.

*
**

U istom pravcu dalje na sjeverozapadu, na srednjem toku Sane, bila je na sličan način osnovana *kasaba Dičevo* (Dičva?) kako je u XVI i XVII stoljeću nazivan današnji *Sanski Most*. Tu je kasabu, u drugoj polovini XVI stoljeća, osnovao bosanski sandžak-beg Hamza-beg podigavši prvu džamiju i druge objekte čime je to mjesto steklo osnovne uvjete da dobije status kasabe. Odakle takav prvobitni naziv tog naselja nije poznato. Zna se samo toliko da danas postoji područje *Dičevo* u okviru susjednog sela *Šehovci* koje se nalazi s desne strane Sane, kod utoka Sasine u Sanu. Staro naselje sa Hamza-begovom džamijom nalazi se, međutim, s lijeve strane Sane. Da se ovdje zaista radi o današnjem Sanskom Mostu nema dvojbe zbog same lokacije Hamza-begove džamije. Tu džamiju, istina, Salih Hadžihusejnović (Muvekit) greškom stavlja u Kamengrad,⁷⁷ ali pogriješio je valjda zbog toga što je područje današnjeg Sanskog Mosta bilo uvijek u okviru nahije obližnjeg grada Kamengrada. Uostalom, u početku ovog rada je spomenuto da je u Kamengradu podignuta džamija Sulejmanija kao prva džamija.

Iako je u Dičevu navedena džamija podignuta dosta rano, vjerovatno početkom druge polovine XVI stoljeća, ova kasabica se vrlo sporo razvijala zbog stalnog graničnog položaja. U drugoj lite-

⁷⁶ Tekst sadržan na šemadanu takođe je važan izvor koji će biti posebno objavljen (up. bilj. 70).

⁷⁷ Sarajevo, Orientalni institut. Salih Hadžihusejnović (Muvekit). *Tarih-i Bosna* (rukopis).

raturi i izvorima zna se samo za jednog bosanskog sandžak-bega Hamza-bega, koji se spominje na tome položaju 1557. godine.⁷⁸

Početak XVII stoljeća ovo mjesto je zabilježeno: *Mjesto Dičevo u blizini rijeke Sane*. Imalo je jednu mahalalu u kojoj je postojala navedena džamija. To je: *Mahala džamije pokojnog Hamza-bega, bivšeg bosanskog sandžak-bega*, sa 69 muslimanskih kuća i 11 mudžereda.

Hamza-beg je za svoju džamiju zavještao sljedeće prihode: 10 dućana po 6 akči — 60 akči godišnje, prihod od 13 mlinova; zakupninu od nekoliko zemina — 30 akči godišnje; tržišni badž tog mjesta od 500 akči; kao i poreze: mlađarinu i novčane kazne od eventualnih manjih prestupa džematlija — godišnje (u prosjeku) 300 akči. U aktivni je zabilježen i jedan karavansaraj, ali bez prihoda, bio je besplatan.

Od gornjih prihoda isplaćivane su plate službenika: *hatiba, imama i mujezina*.⁷⁹ Međutim, s obzirom na visinu cjelokupne aktive i na visinu plata službenika, čije su dnevnice u našem popisu označene, čini se da ovdje nešto manjka. Vjerovatno manjka intabulacija zavještanog gotovog novca, što je bila redovita pojava kod osnivanja svih vakufa u ovo vrijeme. Inače bi navedeni mlinovi morali donositi značajne godišnje prihode (oko 2.700 akči) da bi podmirili rashode, što je malo vjerovatno.

*
**

Mogu se navesti i druge kasabe u Bosni koje su tokom XVI i XVII stoljeća osnovane na opisan način. Takva je *kasaba Rudo* na Limu koju je osnovao bosanski sandžak-beg Mustafa-beg Sokolović oko 1555. godine podizanjem niza svojih vakufskih objekata.⁸⁰ Isto tako je utemeljena *Nova Kasaba* na Jadru, koju je nešto prije 1643. osnovao budimski vezir Musa-paša, porijeklom iz foćanskog kraja.⁸¹

Na kraju, treba istaknuti da su vakufi u toj mjeri udarili pečat nekim gradskim naseljima da su ona takvo i ime dobila. To su četiri naselja na Vrbasu i u poriječju Vrbasa: *Garnji Vakuf, Donji Vakuf, Skender Vakuf*⁸² i *Varcar Vakuf*. Sva su u prvo vri-

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ TK, TD, No 477, fo 294.

⁸⁰ Upr. A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vjekove*, Rudo, Spomenica povodom 30. godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, 173—241.

⁸¹ A. Bejtić, *Nova kasaba u Jadru*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961, 245—249; Vidjeti još Bejtić, *Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših*

gradova, Narodna Uzdanica, Kalendar za 1944. god., str. 153—161.

⁸² Osnivanje *Skender Vakufa* pripisuje se nekom dervišu Skenderu, odnosno Skender-dedi kako ga narod zove. Nedostaju, međutim, izvori o vremenu njegovog osnivanja. Grob Skenderov nalazi se u okviru stare džamije u Skender Vakufu; istina, na grobu nema natpisa. To je jedini primjer u Bosni da postoji grob u okviru jedne dža-

jeme turske vlasti imala druge nazive. Prva dva su dobila gornje nazive oko 1660, kako ih naziva Evlija Čelebi.⁸³ Posljednje je nekoliko puta mijenjalo ime: prvobitno selo *Gornja Kloka*, zatim kasaba *Yenice Yayce* (= Novo Jajce) do 1660, od tada *Varcar Vakuf* sve do 1925. kada je dobilo današnje ime *Mrkonjić Grad*. Zatim, varošica *Kulen Vakuf* dobila je to ime poslije 1838, a dotle je nazivana *Džisr-i kebîr* (= Veliki Most). I dva naselja u poriječju Sane: današnje selo *Skucani Vakuf* (kod Kamengrada) i današnji *Sanski Most* dobila su nazive po vakufu. Kako je istaknuto, *Sanski Most* je krajem XVI i početkom XVII stoljeća nazivan *kasaba Dičevo*, a kasnije *kasaba Vakuf*, odnosno *Džisr-i Sana* (= Sanski Most), sve do 1878. Nije nam poznato kako je ranije nazivan *Skucani Vakuf* i od kada nosi taj naziv.

Ova pojava je, dakle, karakteristika zapadne Bosne, isturenije prema granici. Razlog je vjerovatno taj što je ovdje od formiranja pojedine kasabe vakufu pripadalo ne samo zemljište pod vakufskim objektima nego šire područje na kome se razvilo cijelo gradsko naselje. Tako su, npr., u *kasabi Dičevo* (Sanski Most), prema popisu iz početka XVII stoljeća, u posjedu vakufa bosanskog sandžak-bega Hamza-bega bili zabilježeni i porezi gradskog stanovništva (*bac-i bazar*, *resm-i arus*, *bad-i hava*) koji su drugdje redovito pripadali jednom polovinom spahiji, a drugom polovinom nadležnom sandžak-begu.⁸⁴

Ukratko, želio sam reći da je uloga vakufa u formiranju gradskih naselja u osmanskome periodu bila primarna jer je podizanjem vakufskih kulturnih objekata započinjalo urbano formiranje gradova. Ali je istodobno činjenica da je osnivanje gradova bilo faktički rezultat državne politike, što je država ostvarivala preko institucije vakufa, i u tome procesu nije moglo biti nikakve stihijnosti. Stvarni subjekat bila je država, a vakufi se pojavljuju kao objekat osmišljene državne politike uslovljene javnim potrebama, najviše komunikacionim i strategijskim.

mije. Već po tome se vidi da je to derviška karakteristika. Vjerovatno je tu prvobitno bila neka tekija u kojoj je, ili pokraj koje je, bio ukopan, a džamija kasnije podignuta obuhvativši i Skenderov grob. Inače, arhitektura džamije mogla bi biti iz kraja XVII ili iz XVIII stoljeća.

Budući se Skender-Vakuf nalazio u okviru nahije Kotor, i budući da je početkom XVII stoljeća (oko 1604) postojalo u toj nahiji jedno muslimansko naselje koje je upravo prerastalo u kasabicu, nameće se pitanje nije li to Skender Vakuf. Ime samog naselja u tome popisu

je nejasno napisano (kao Jelič), i nije se moglo ni na koji način da utvrdi. U tome naselju je oko 1604. godine neki Hasan-beg podigao džamiju i bilo je odmah odobreno obavljanje molitava petkom i bajramom (BBA, TD, No 479, fo 290), što znači da je time naselje bilo dobilo i status kasabe. Međutim, koje je to naselje potrebno je da se utvrdi.

⁸³ Evlija, isto, str. 129, 130. Evlija, zapravo, spominje samo *Uškopje Vakfi* (Donji Vakuf), dok u Gornjem Vakufu nije bio, te ga i ne spominje.

⁸⁴ TK, TD, No 477, fo 294.

Summary

DEVELOPMENT OF SOME TOWNS IN BOSNIA IN THE XVIIth CENTURY
(THE ROLE OF THE STATE AND THE »WAQFS«)

It is a well-known fact that the development of towns in the period of Ottoman rule, especially in its early period, cannot be treated separately from the history and the role of waqfs. The present author, however, dealt with the initial phase of the process, i. e., he on the basis of the earliest sources explained the role of waqfs in the formation of towns (*kasabas*) in Bosnia. The coordination of the state and the institution of waqf in the formation of towns is especially emphasised. The state was the main subject in that process, i. e., it was of the primary state importance (strategic, communication, economic) to form towns at certain locations, while, on the other hand, the »waqf« had the executive role in erecting of the cultural and educational institutions, by which the founding of any town began. Thus, although the erecting of the »waqf« structures had been the free realisation of the pious will of their founders, the founding of towns, the beginning of which had been marked by the building of a mosque, was not a random process.

As a proof of the fact that the state policy in the founding of towns was of the primary importance, numerous towns in Bosnia, the founding of which had started by the building of a mosque in the period between the XVth and the end of the XVIth century, are mentioned. Those were the following towns: *Sarajevo, Zvornik, Foča, Višegrad, Srebrenica, Travnik, Prusac, Prozor, Knežina, Doboj, Bijeljina, Gradiška, Kamengrad, Oborci, Glamoč, Drniš, Dobrun* and *Kulen-Vakuf*. It is proved here that those mosques were called »Sultan's«, i. e., they had been built by the order of the Sultan, but they had actually been the state mosques, built with the state funds. The fact that so far not a single waqfnama on the Sultan's waqfs has been found, and mosques in Bosnia, is given as a proof. Besides, there is evidence that all those mosques were kept in good repair and their imams paid from state funds.

The towns founded by the prominent personalities, or the high officials of the state, who built their waqfs that consisted of the cultural and educational structures (mosques, mektebs) were the different sort of towns. The founding of those towns by private individuals, usually took place after the order of the state authorities. The present paper gives the examples of the founding of such waqfs, or rather, the founding of several towns, founded in that way has been studied. Thus, on the basis of the order of the central government, *kasaba Glasinac* at the Romanija mountain had been founded in the second half of the XVIth century. It was founded by the local official Hadj Ibrahim-aga, by building of his

waquf-buildings. In the same manner, the sandjak-bey from Klis, Ferhad-bey Sokolović (the later beylerbey of Bosnia) founded the *kasaba Hrvatci* on the road between Sinj and Knin, and *kasaba Zemunik* in the vicinity of Zadar. Similarly, zaim Mehmed-bey of Stolac founded the *kasaba Cesta*, as the present town of *Gornji Vakuf* had originally been called. Ibrahim-bey, the son of Malkoch-bey, founded the *kasaba of Novosel*, as the present town of *Donji Vakuf* in the same area had originally been called. Some other *kasabas*, such as: *Varcar Vakuf*, the present town of *Mrkonjić Grad*; the *kasaba of Dičevo* as the present town of *Sanski Most* had been called; *kasaba Rudo*; *Nova Kasaba* on the river Jadar and other towns had been founded in the same way.